

DİVAN EDEBİYATI ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

The Journal of Ottoman Literature Studies

ULUSLARARASI HAKEMLİ AKADEMİK DERGİ

Sayı 29, İstanbul 2022, 801-836

MADDİ BİR KÜLTÜR ÖGESİ OLARAK KIBLENÜMANIN DİVAN ŞİİRİNE YANSIMALARI

Ahmet Kavaklıyazı

Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, (akavakliyazi@gmail.com),
ORCID: 0000-0002-7932-4272/ **Assistant Professor Dr., Selcuk University Faculty of Literature Department of
Turkish Language and Literature**

Makale Bilgisi/Article Information

Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 07.09.2022

Kabul Tarihi/Accepted: 23.10.2022.

Yayın Tarihi/Published: 30.12.2022

Yayın Sezonu: Güz

Atıf/Citation

Kavaklıyazı, Ahmet (2022), "Maddi Bir Kültür Ögesi Olarak Kiblenümanın Divan Şiirine Yansımaları", Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, 29, 801-836.

Kavaklıyazı, Ahmet (2022), "Reflection of Kiblenüma in Divan Poetry as a Material Culture Element", Journal of Ottoman Literature Studies, 29, 801-836.

*Bu makale iThenticate programıyla taranmıştır.
This article was checked by iThenticate.*

Maddi Bir Kültür Ögesi Olarak Kiblenümanın Divan Şiirine Yansımaları

Özet

Edebî eserler ait oldukları toplumun sosyal hayatının, gelenek ve göreneklerinin, örf ve âdetlerinin, inanışlarının, maddi ve manevi kültürünün önemli bir koruyucusu ve aktarıcısı durumundadır. Klasik Türk edebiyatı çerçevesinde ortaya konan edebî mahsullerin gerçek hayattan kopuk olmadığı, aksine sosyal hayatın farklı yönlerine geniş bir çerçeveden ayna tuttuğu görülmektedir. Zira geniş bir zaman diliminde ve coğrafyada verilmiş eserlerde birey ve toplum yaşamına dair maddi ve manevi kültürün izlerini sürmek mümkündür. Özellikle Divan şairlerinin mısralarında eski devirlerde günlük hayatın bir parçası olan; ancak günümüzde unutulmuş, kullanımdan kalkmış veya farklı biçimlere dönüşmüş pek çok maddi kültür ögesine rastlamak imkân dâhilindedir. Bu bağlamda ele alınabilecek öğelerden biri de “kiblenüma”dır. Geçmiş çağlarda kible yönünün tespiti amacıyla kullanılan ve XIX. yüzyıla gelindiğinde artık kullanımdan düşen bu araç, şimdilerde ancak müzelerde ve bazı müzayedelerde görülebilmektedir. Kullanıldığı devirlerde günlük yaşamın bir parçası olan kiblenüma, çeşitli benzetme ve mecazların konusu olarak XV. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar hemen her devirde şairlerin divanlarında yer bulmuştur. Bu çalışmada ilk olarak kibleye yönelmenin gerekliliği ve dolayısıyla kiblenümalara neden ihtiyaç duyulduğu konusu ele alınmış, bu aletleri ele alan çalışmalara değinilmiştir. Sonra “kiblenüma” kelimesinin anlamı, bu aletlerin özellikleri ve çalışma ilkeleri üzerinde durulmuştur. Son ve esas olarak ise kiblenümaların Divan şiirine nasıl yansıdığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Bunun için söz konusu aracın şiirde hangi anlamlara gelecek şekilde kullanıldığı, hangi özellikleri ile ne tür benzetme ve mecazlara konu edildiği hususları örnek beyitler üzerinden incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Divan şiiri, maddi kültür, Kâbe, kible, kiblenüma.

Reflection of Kiblenüma in Divan Poetry as a Material Culture Element

Abstract

Literary works are important preservers and transmitters of the social life, traditions and customs, mores, beliefs, material and immaterial culture of the society they belong to. We see that the literary works that had been created within the framework of the Classical Turkish Literature were not separate from real life, and on the contrary, they mirrored different aspects of social life through a wide window. Because it is possible to trace the material and immaterial culture regarding the life of the individual and the society in the works that had been created in a wide timeframe and geography. It is possible to find many elements of material culture especially in the verses of Divan poets which had been part of the daily life in past periods but forgotten, not used and transformed into different forms today. One such element that can be considered within this context is 'kiblenüma'. This tool, which was used to determine the direction of Qibla in past periods and stopped being used in the 19th century, can only be seen in museums and some auctions today. Kiblenüma, which was part of the daily life in the periods it was used, had found its place in the divans of the poets as a subject of various metaphors and imagery in almost every period from the 15th century to the 20th century. This study first discusses the necessity of directing oneself to Qibla and therefore the need for the kiblenümas and refers to the studies that discussed these tools. Afterwards, it discusses the meaning of the word 'kiblenüma', and the properties and operating principles of these tools. Finally, and above all, the study tries to identify how the kiblenümas were reflected in the Divan poetry. For this, the meanings in which the said tool was used in poetry, the properties and the metaphors and imagery that the tool was used as a subject are examined over sample verses.

Keywords: Divan poetry, material culture, Kaaba, Qibla, kiblenüma.

Giriş

Geniş bir zaman dilimini ve coğrafyayı içine alan Klasik Türk edebiyatı çerçevesinde ortaya konmuş eserlerin hemen hepsinde yazıldıkları dönemin sosyal ve kültürel yaşantısından izler bulunmaktadır. Bu eserler edebî olsun veya olmasın ait oldukları devrin kültürel özelliklerini mutlaka bir ölçüde yansıtır. Farklı dönemlerde yazılmış eserlerde bir inanışın, âdet hâline gelmiş bir davranışın, kültürel bir nesnenin veya günlük hayata dair hususların izlerini sürmek mümkündür. Bu sayede bir kavram veya nesne etrafında gelişen ve zamanla zenginleşen anlam katmanları tespit edilebilmektedir. Divanlar bu bağlamda değerlendirilebilecek önemli kaynaklardır. Bu edebiyat her ne kadar geleneğin etkisinde ve belirli sanatsal kurullarla gelişip şekillense de bu devreye ait eserlerin incelenmesi, Osmanlı sosyal hayatına dair unsurların pek çoğu hakkında bilgi edinmeye imkân sağlamaktadır. Bu bağlamda ele alınabilecek maddi bir kültür ögesi de kiblenümadır.

Kiblenüma, eski zamanlarda Müslümanların kible yönünü tayin etmek amacıyla kullandığı bir çeşit pusulayı ifade eder. Bilindiği üzere İslam dininin beş temel şartından biri namazdır ve namazın olmazsa olmaz şartlarından biri de “istikbal-i kible” olarak ifade edilen kible cihetine, yani Kâbe’ye doğru yönelmektir. Kur’ân-ı Kerîm’in Bakara suresinin 142-150. ayetleri kiblenin Kâbe’ye tahvili konusundadır ve namaz esnasında Kâbe istikametine yönelmek gerektiği hususu 144. ayette geçen “...Haydi yüzünü Mescid-i Haram’a doğru çevir. Siz de ey mü’minler nerede bulunsanız yüzünüzü ona doğru çeviriniz...” (Yazır 2021: 613) mealindeki ilahî emir ile sabittir. Bundan ötürü namaz ibadetini yerine getirecek Müslümanlar için kible yönünün belirlenmesi oldukça önemlidir.

Kibleye yönelme durumu yalnızca namazla sınırlı değildir. Dua esnasında, ihrama girerken, orta cemre taşları atılırken, kurban kesilirken ve cenaze kabre konulurken kible istikameti gözetilir (Wensinck 2001: 667). Dolayısıyla kible yönünün tespiti önemli olduğundan bu maksatla birtakım yöntemler geliştirilmiştir. Bu yöntemlerin bir kısmı geleneksel ve uygulamaya dönük bir nitelik taşıırken bir kısmı da bilimsel metotlara dayanmaktadır. Kibleyi güneşin yardımıyla tespit etmek uygulamaya dönük metotlara, harita kullanarak belirlemekse bilimsel metotlara örnek gösterilebilir (Unat 2022: 368). Kible yönü yerleşim yerleri içinde cami ve mescitlerin yardımıyla kolayca tespit edilebilirken ıssız bölgelerde biraz daha zor belirlenebilmektedir. Modern araçların henüz kullanılmaya başlanmadığı dönemlerde bazı yol güzergâhlarında ve mesire yerlerinde namaz kılmak için ayrılmış yerlerde kible yönünün belirlenmesi maksadıyla birtakım işaretlerin dikildiği bilinmektedir (Wensinck 2001: 668). Kiblenümalar da bu ihtiyacın bir ürünü olarak geliştirilmiş araçlardır. Bu araçların tanıtımı ve Divan şiirinde ele alınışı konularına geçmeden önce kiblenümalarla ilgili daha önce yapılmış bazı yayımlara değinilmesi gerekmektedir. Sonrasında bu çalışmanın kapsamı ve yöntemi hakkında bilgi verilecektir.

Kiblenümalara Dair Bazı Çalışmalar

Belli bir kullanım maksadı olan bu çok özel ve ilgi çekici araçları doğrudan veya dolaylı olarak konu edinen bazı çalışmalar bulunmaktadır. Öne çıkan bazı niteliklerini dikkate alarak bu çalışmaları üç grupta ele almak mümkündür.

Müstakil olarak kiblenümaları tanıtan veya muhtevasında yer vererek birer başlık altında bu araçlardan bahseden yayınlar birinci grubu oluşturur. Bu yayınların ilki, Kemal Özdemir’in (1993) *Osmanlı’dan Günümüze Saatler* adlı kitabıdır. Bu kitapta kiblenümalar için bir başlık açılmış ve bu araçların kullanımına olan ihtiyaç açıklanarak kiblenümanın bazı özelliklerinden bahsedilmiştir. Çalışmada Topkapı Sarayında ve Türk İslam Eserleri Müzesinde bulunan kiblenümaların görsellerine de yer verilmiştir. İkincisi, Murat Bardakçı’nın (2000) kaleme aldığı ve genel ağ üzerinden erişilebilen “Kibleyi Gösteren Kiblenümalar” başlıklı yazısıdır. Bu yazıda kiblenümaların gerekliliği, bu aletlerin çalışma ilkeleri vb. konulara değinilmiştir. Üçüncüsü, M.

Şinasi Acar'ın (2011) *Osmanlı'da Günlük Yaşam Nesnelere* adlı kitabıdır. Bu kitapta "Koyun Saatleri" başlığı altında kiblenümalara da değinilmiş, ilave olarak ayrı bir başlık altında kiblenümalar kısaca tanıtılarak dört adet görsele yer verilmiştir. Dördüncüsü, Hüseyin Şen'in (2015) *Yediküta* dergisinde yayımlanan "Dünyanın İlk Kible Pusulularından Kiblenüma" başlıklı yazısıdır. Bu yazıda kiblenümanın ilk olarak bir müzayedede ortaya çıkışı ve bunun dünya bilim çevrelerinde yarattığı etkiler hakkında bilgi verilmiş, bu araçların çalışma ilkeleri bilimsel olarak açıklanmış, aletin coğrafi-İslami kaynakları tespit edilmeye çalışılarak konuyla ilgili güncel çalışmalara değinilmiştir. Bu çalışma, müstakil olarak kiblenümaları konu edinmesi ve bu araçlar hakkında bilimsel veriler ortaya koyması bakımından önemlidir.¹

Madde başı olarak kiblenümanın yer aldığı ve genel özellikleri ile kısaca tanıtıldığı sözlük ve sözlük benzeri çalışmalar ikinci grubu oluşturur. Bu grupta Mehmet Önder'in (1998) *Antika ve Eski Eserler Kılavuzu*, İskender Pala'nın (2003) *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, M. Zeki Pakalın'ın (2004) *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, M. Zeki Kuşoğlu'nun (2006) *Resimli Ansiklopedik Kuyumculuk ve Maden Terimleri Sözlüğü* ile Ömer Zülfe'nin (2011) *Şiirin İzinde Sözü'nün Gölgesinde* adlı kitapları zikredilebilir.

Divanlarla ilgili tahlile dayalı çalışmalarda beyitlerde geçiyor olması dolayısıyla kiblenümalara değinen yayınlar ise üçüncü grubu oluşturur. Vildan Serdaroğlu Coşkun'un (2017) *Zâti Divanı* ve Esma Şahin Öztaş'ın (2022) *Bâkî Dîvânı*'nda sosyal hayatı konu edinen kitapları ile Gamze Aydın'ın (2017) Bosnalı Sâbit'in eserlerinde saat çeşitlerini ve koyun saatini konu alan makalesinde de kiblenümalar için birer başlık açılmış ve bu araçlar hakkında kısaca bilgi verilmiştir.²

Çalışmanın Kapsamı ve Yöntemi

Klasik Türk edebiyatı, metin kaynakları yönünden hayli geniş bir yapıya sahiptir. Bunlar içerisinde şairlerin söz söyleme kudretlerinin en iyi müşahede edildiği kaynakların başında divanlar gelmektedir. Dolayısıyla bu çalışmada "kiblenüma" sözünün yalnızca divanlarda ve divanların tamamlayıcısı durumundaki nazire mecmualarında geçen kullanımları üzerinde durulacaktır. Elbette ki neşri yapılan divanların hepsinin taranması mümkün olmamıştır. Ancak, önemli sayıda divan ve nazire mecmuası taranmış olup tespit edilen beyitlerin konu ile ilgili örneklem sunacak özellikte olduğu düşünülmektedir.

Çalışmada öncelikle "kiblenüma"nın sözlüklerdeki anlamları ele alınacak, sonra bu araçların özellikleri tanıtılacaktır. Daha sonra bu anlam ve özelliklerin beyitlerde nasıl karşılık bulunduğu, ne tür benzetme ve hayallere konu edildiği ile birlikte tasavvufi anlam ifade eden kullanımlar da incelenecektir. Bu konularla ilgili tespitler, seçilecek beyitler üzerinden ortaya konacaktır.

Kiblenüma Sözü'nün Anlamı

Kiblenüma, Arapça "kible" ile Farsça "nüma" kelimelerinin birleşiminden oluşmaktadır. Kible, *Ahterî-i Kebîr*'de "Sadr olan yer. Fârisîde pîş-gâh derler. Ve dahi namaz kıldıklarında teveccüh ettikleri canibe kible derler." (Ahterî Mustafa 2017: 744) şeklinde anlamlandırılmıştır. Burada kelimeye ilk olarak "meclisin önü ve en itibarlı yeri" anlamı verildiği, daha sonra yaygın bilinen manasının belirtildiği görülüyor.

¹ Bu yayınların haricinde bir de Erdal Zeki Tomar'ın (2011) *Anadolu Muvaakkithaneleri* başlıklı yüksek lisans tezi bulunmaktadır. Bu çalışmada da kiblenümalar bir başlık altında kısaca tanıtılmıştır.

² Bu tür çalışmalara Meheddin İspir'in (2017) klasik şiirimizde "sevgili-kible-Kâbe" etrafında gelişen anlam unsurlarını incelediği tam metin bildirisini de ilave edebiliriz. Söz konusu çalışmada içinde "kiblenüma" geçen bazı beyitlerin açıklaması yer almaktadır.

*Kâmûs Tercemesi'*nde “kible”ye verilen anlamlar daha ayrıntılıdır: “Şol semt ve cihete itlâk olunur ki ona teveccühle namâz edâ oluna (...) Ve mutlak cihet ma'nâsınadır (...) Ve Ka'be-i mükerremeye itlâk olunur. Ve her teveccüh ve istikbâl olunan nesneye itlâk olunur. Mü'ellifin Basâ'ir'de beyânına göre kıblet fi'l-asl binâ-i nev'dir, bir nesneye doğru yönelmek hâlet ve hey'etinden 'ibarettir, ba'dehu 'örfte yöneldiği mekâna itlâk olundu (...) (Mütercim Âsım Efendi 2014: 4704). Bu açıklamalara bakıldığında kelimenin salt “yön” manasına geldiği ve yönelinen her nesneye bu ismin verildiği anlaşılmaktadır. Namazda teveccüh edilen tarafa ve Kâbe'ye “kible” denilmesi, kelimenin bir nesneye doğru yönelme hâlini ifade ederken sonradan yönelinen mekânın ismi olmasından ileri gelmektedir.

Osmanlı dönemi sözlüklerinden *Lugat-i Nâcî*'de ise kible, “Teveccühgâh-ı İslâmiyân olan beyt-i İlâhî, Ka'be-i mu'azzama; taraf-ı cenûbî; teveccüh edilen taraf, yer” (Muallim Naci 1995: 585) anlamları ile karşılanmıştır. Burada kelimeye “güney yön” anlamının da verilmesi dikkat çekicidir. Çünkü bu durumda kible, dört asli yönden birinin ismi olur.

Kiblenüma sözünün ikinci kelimesi olan “nümâ”, Farsça *numûden* (göstermek, görünmek) mastarının muzari kökü olup sonuna geldiği kelimelere “gösteren, bildiren; benzeyen” anlamları katarak Farsça birleşik sıfatlar yapar (Ayverdi 2011: 2400). Yani *nümâ* kökü, birleşik yapı içerisine girdiği için *nümâyende* (gösteren) manasına gelmektedir (Mu'in 1381: 1223).

Bu açıklamalara dayanılarak *kiblenüma* sözüne basitçe “kible(yi) gösteren (alet)” manası verilebilir. Yine de bazı sözlüklere müracaat edilmesi gerekmektedir. Eski harfli olarak basılmış sözlüklerden *Lügat-ı Remzî*'de kiblenüma, “...kible semt ve cihetini irâ'e eylemeye [göstermeye] mahsûs ve münâsîp olan bir nevi âlete denilir...” (Doktor Hüseyin Remzî 2018: II/96) şeklinde açıklanmıştır. *Kâmûs-ı 'Osmânî*'de ise “kible cihetini gösteren bir âlet” (Mehmed Salâhî 2019: II/225) manası verilmiştir. Redhouse sözlüğünde kelimeye “Mekke yönünü gösterecek şekilde düzenlenmiş bir pusula” (2006: 1433) anlamı verilirken Steingass sözlüğünde ise “Kibleyi gösteren, Mekke'den uzaktaki Müslümanları kiblenin bulunduğu noktaya yönlendiren bir cihaz” (2005: 953) anlamları verilmiştir.

Kiblenümanın “kibleyi gösteren alet” manası ile birlikte salt “pusula” yerine de kullanılıyor olmasına Yaşar Çağbayır'ın sözlüğünde anlam genişlemesi olarak işaret edilmiştir (2017: 882). Ancak şairlerce pusula yerine çoğunlukla *kiblenüma* kelimesi tercih edilmiş gibi görünmektedir. Nitekim A. Atilla Şentürk'ün *Osmanlı Şiiri Kılavuzu*'nda da bu yönde bir açıklamaya rastlanılmaktadır: “Pusula esas itibarıyla kuzey kutbunu göstermekle beraber Türkiye konumundan bakıldığında diğer ucu bize göre güneye düşen kibleyi göstermesi bakımından eskiler ona 'kible-nümâ' demişler.” (2021: 272). Tietze'nin lüğatinde kelimeye ayrıca “mecazi manada bilirkışı” (2016: IV/258) manası da verilmiştir ki bunu ikinci bir anlam olarak kabul etmek mümkündür.

Farsça gramer yapısı özelliği taşıması dolayısıyla kiblenüma, Farsçadan Farsçaya sözlüklerde madde başı olarak yer almaktadır. Örneğin *Ferheng-i Bozorg-i Sohen*'de “Kâbe cihetini belirlemeye yarayan kutb-numâya benzer bir aygıt” (Enverî 1381: 5483) olarak tanımlanmıştır. *Lugat-nâme*'de ise “Kutb-numâ. Metal ibreli bir âlettir ki onunla kibleyi belirlerler.” (Dehkhodâ 1998: 17440) açıklamasına yer verilmiştir. *Ferheng-i Nefîsî*'de de “Mekke-i Mükerreme'nin yönünü belirleyen bir kutb-numâ” (Nefîsî 1355: 2621) olduğu belirtilmektedir. Farsça sözlüklerde *kiblenüma* karşılığı olarak genellikle *kutb-numâ* geçmekle beraber bu kelimenin salt pusula anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Çünkü bu sözlüklerin hepsinde *kutb-numâ* ayrı bir madde başı olarak yer almaktadır.

Kiblenüma için müracaat edilen sözlüklerin birçoğunda anlam olarak bariz bir fark bulunmasa bile *kiblenâme* şeklinde bir kullanım olduğu göze çarpmaktadır. Örneğin Steingass sözlüğünde *kiblenümadan* hemen önce *kiblenâme* kelimesi verilmiş olup bu madde “denizci pusulası, güneş saati” olarak açıklanmıştır (2005: 953). Redhouse sözlüğünde *kiblenâme* biçiminin de bulunduğu belirtilmiştir (2006: 1433). Farsçadan Farsçaya sözlüklerden olan *Lugat-nâme*'de (Dehkhodâ 1998: 17440) ve *Ferheng-i Nefîsî*'de (Nefîsî 1355: 2621) de *kiblenâme* ayrı bir madde olarak alınmıştır. Ancak bu söyleşin halk ağzı olduğu, yani halk arasında kiblenümaya *kiblenâme* dendiği

anlaşılmaktadır (Onay 2000: 328; Pakalın 2004: 256). İçinde yazılı kısımlar bulunması dolayısıyla kiblenüma bu şekilde de adlandırılmış olmalıdır. Bu adlandırma, galat bir söyleyiş olarak değerlendirilmiştir. *Lugat-ı Remzî*'de "...halk buna galat olarak kiblenüme tesmiye iderler." (Doktor Hüseyin Remzî 2018: II/96) denilerek dil yanlışlığı olduğu ifade edilmiş, *Lugat-ı Nâcî*'de ise "*galat-ı fâhiş*" olarak nitelenmiştir (Muallim Naci 1995: 585). Bu söz, Ali Seydî'nin *Defter-i Galatât*'ında da bulunmaktadır (2019: 97).

Bir Araç Olarak Kiblenümaların Özellikleri

Kiblenüma, yön tespitine yarayan modern araç-gereçlerin henüz bulunmadığı veya bilinmediği zamanlarda özellikle seyahat eden Müslümanların yollarında taşıdıkları ve namaz ibadetini hakkıyla yerine getirebilmek için kible yönünü bulmada faydalandıkları bir alettir (Özdemir 1993: 62; Acar 2011: 456). Yerleşim yerleri içinde cami ve mescitlerin yardımıyla kible istikameti kolaylıkla belirlenebiliyorken ıssız bölgelerde kibleyi tayin etmek için bir araca ihtiyaç duyuluyordu. Kiblenümaların kullanımı yalnızca bununla da sınırlı değildi. Müslüman memleketlerde cami ve mescitlerin yapımı esnasında mihrabın konacağı yönün tespitinde de çoğu zaman bu araçlardan istifade ediliyordu (Önder 1998: 139; Kuşoğlu 2006: 129). Ayrıca, çoğunlukla camilere bitişik olarak inşa edilen ve namaz vakitlerinin belirlendiği yerler olan muvakkithaneler ile gemilerde de kullanılıyordu (Özdemir 1993: 63).

Kiblenümalar genellikle dairesel (yuvarlak), açılır kapanır bir kutu biçiminde imal edilmiştir. Ancak dikdörtgen şekle sahip örneklerine de rastlamak mümkündür. Kutu içerisinde bir kadran, bir pusula, güneş saati ve metal bir ibre (mil) yer alır. Kadran üzerinde yönler, estikleri yönlere göre rüzgârların isimleri, aynı coğrafi konumda bulunan şehirlerin isimleri vb. yazılıdır. Kadranın merkezinde genellikle Kâbe tasviri bulunur. Üst kenara yakın kısımda, kadrana gömülü hâlde pusula yer alır. Kiblenüma pusulasının yardımı ile kuzey-güney doğrultusuna getirilir. Temelde bu yapısal özelliklere sahip olsa da farklı biçimde hazırlanmış kiblenümalar da mevcuttur. Örneğin ibrenin konumlanması bazı kiblenümalarda farklılık gösterir. Bir kısmında Mekke şehrini merkez alan bir nokta üzerinde dairesel olarak hareket ederken bir kısmında açılır kapanır bir yapıdadır ve ibrenin ucundan pusulasının alt kısmındaki çengele bir ip bağlanmış durumdadır. İbre açıldığı zaman mil ana gövdenin kadranı ile dik açı oluşturur ve aynı zamanda ibreye bağlı olan ip de gerdirilmiş olur. Bir kısım kiblenümaların ise sadece basit bir pusuladan ibaret olduğu, bu pusula üzerinde kible yönünün Kâbe tasviri ile belirtildiği görülmektedir. Bu hususlara bağlı olarak Kâbe yönünün tespitinde kiblenümalar arasında küçük yönlemsel farklılıkların görülmesi mümkündür.³ Fakat esasen bu araçlar bir pusula ile güneş saatinin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştur (Özdemir 1993: 62-63).

Kiblenümaların farklı ebatlarda imal edildikleri görülmektedir.⁴ Cepte taşınabilen, hatta cep saati kordonuna takılabilecek kadar küçük boyutlarda olanları bulunduğu gibi muvakkithanelerde ve gemilerde kullanılmak üzere üretilmiş daha büyük olanları da mevcuttur (Özdemir 1993: 63; Pakalın 2004: 256). Kiblenümaların dairesel kutuları abanoz, şimşir, fildişi, pirinç, gümüş veya altın gibi malzemelerden imal edilmiştir (Önder 1998: 139; Acar 2011: 456). Kiblenümalarda genellikle

³ Kiblenüma kullanarak Kâbe yönünün nasıl bulunduğunu Murat Bardakçı (2000) şöyle tarif etmiştir: "Kâbe'nin yönü belirleneceği zaman önce pusula ile kuzeyin neresi olduğu bulunur, sonra ibrenin bir ucu içerisinde veya civarında bulunan şehre getirilir, ibrenin diğer ucunun güneydoğuya düşen Kâbe ile yaptığı açı göz önüne alınır, kiblenüma elde sabit tutularak yüz bu açı doğrultusunda güneydoğuya çevrilir ve kible bulunmuş olurdu." Bu araçların nasıl çalıştığıyla ilgili olarak ayrıca Hüseyin Şen'in (2015: 59) yazısına müracaat edilebilir. Bu çalışmada 1989'da Shotbey's müzayesinde satışa çıkarılan kiblenümanın çalışma ilkesi anlatılmıştır.

⁴ Örneğin kuşak içine konularak veya zincirleri sayesinde boyuna asılarak taşınabilen "koyun saatleri"nin bir kısmında kiblenüma da bulunmaktaydı. Sultan II. Ahmed'in (1691-1695) saltanatı süresince sarayın ileri gelenlerine hediye ettiği saatlerin içinde "kiblenümalı ve günlük minekârî" ve "altın zarflı kapağı kiblenümalı çalar" koyun saatleri olduğu bilinmektedir (Acar 2011: 403-04).

ana gövdenin üzeri Kâbe tasvirleri ile, üst kapağın iç yüzeyi ise Mekke şehrinin tasvirleri ve çiçek motifleriyle süslenmiştir. Aynı şekilde kutu kenarları ile alt ve üst kapağın dış yüzeyleri de çeşitli motiflerle bezenmiştir. Bu araçların pek çoğunun kalemişi süslemelerle son derece sanatlı bir biçimde üretildiğini söylemek mümkündür (Kuşoğlu 2006: 129).

Kıblenümaların kullanımı sadece kible istikametinin tespiti ile sınırlı değildir. Üzerindeki pusula sayesinde yön belirlemeye ve güneş saati ile de zamanı tespit etmeye yarayan bir araç olmasından başka yön işaretlerinin yardımıyla rüzgârın hesaplanmasında da bu araçlardan istifade edilmekteydi (Bilge 2015: 75). Ayrıca muvakkithanelerde zaman tayininde yararlanılan araçlardan biri de kıblenümalardı (Tomar 2011: 349).

XVII. yüzyıl tanıklarının renkli simalarından biri olan Evliya Çelebi'nin *Seyahat-nâme* adlı eserinden de kıblenümalara dair bazı bilgiler edinmek mümkündür. Örneğin münecimlerin de (münecimân sınıfı) kıblenümalardan yararlandıkları (Gökyay 1996: I/225), kıblenümacılar (esnâf-ı pusulacıyân ya'nî kible-nümâciyân) adıyla ayrı bir esnaf grubunun var olduğu (Gökyay 1996: I/236; Kahraman vd. 2007: X/207), camilerin mihrabının doğruluğunun kıblenüma ile anlaşıldığı (Kahraman vd. 2007: X/207) ve bazı bölgelerde kıblenümaların çalışmadığı⁵ konuları Evliya Çelebi'nin bu araçlarla ilgili olarak değindiği bazı hususlardır.

Müslümanlar tarafından icat edilmiş bir araç olan kıblenümaların muhtemelen XI. yüzyılda ortaya çıkmış olabileceği düşünülmekte olup Osmanlı egemenliğindeki bölgelerde XIX. yüzyılın sonlarına dek kullanıldığı bilinmektedir (Özdemir 1993: 61; Şen 2015: 62). Teknolojik gelişmeler neticesinde yerini modern araçlara bırakan bu kible pusulalarını bugün ancak yurt içi ve yurt dışındaki bazı müzelerde veya müzayedelerde görmek mümkündür.⁶

Şairlerin Dilinde Kıblenümalar

Kıblenümalar XV. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar her yüzyılın divanlarında ele alınmış ve işlenmiştir. Hatta XX. yüzyılın ilk çeyreğinde vefat etmiş ve geleneğin devamı sayılabilecek nitelikte şairler yazmış bazı şairlerin şiirlerinde dahi bu çok özel nesneye yer verildiği görülmektedir.

Divanlara göz atıldığında genellikle sanatlı söyleyişlerin ön plana çıktığı ve kıblenümalar etrafında pek çok hayal geliştirildiği dikkat çekmektedir. Sanatlı söyleyişler; benzetme, kişileştirme ve hüsn-i talil gibi edebî sanatlar etrafında yoğunlaşmıştır. Kıblenümalara dair geliştirilen hayaller ise özellikle bu aletin parçaları ve çalışma ilkelerini konu edinmektedir. Kıblenümanın tasavvufi manalara gelecek şekilde ve bir övgü unsuru olarak mecaz anlamlı kullanıldığı beyitlere de rastlanmaktadır. Bu alet konusunda yazılmış yek-âhenk/ yek-âvâz bir gazelin bulunması da ayrıca dikkate değerdir. Kıblenümalara dair sanatlı söyleyişler ve geliştirilen hayaller her ne kadar iç içe geçmiş olsa da bu nesnenin şairlerin dilindeki görünümünü inceleyebilmek için burada belirtilen hususlar dâhilinde bir başlıklandırmaya gidilecektir.

⁵ Evliya Çelebi, seyahat ettiği yerlerden ikisinde kıblenümalarının çalışmadığını bildirmektedir. İlki Cebel-i Şevâm (Şevâm dağı) denilen yerdir: "(...) Bu mahalde kible-nümâmuz 'amel etmeyip serseri döner oldu.'" (Kahraman vd. 2007: X/476). İkincisi Mukdisu şehridir: "(...) Anniçün kible-nümâlarımız bu diyârda serseri deveran edüp Rûm'da deverân etdüğü gibi etmez oldu." (Kahraman vd. 2007: X/493).

⁶ Örneğin yurt içinde Türk ve İslam Eserleri Müzesinde 1738-39 tarihli bir kıblenüma bulunmaktadır. Bu kıblenümanın görsellerine ve tanıtım bilgilerine erişmek için bk. Tekeli 2022. Topkapı Sarayı Müzesinde de bir adet gümüş kıblenüma/güneş saati yer almaktadır (Özdemir 1993: 61). Yurt dışında ise Venedik Civico Correr Müzesinde 1738 tarihli bir kıblenümayla rastlanmaktadır. Bu kıblenümanın görseline erişmek ve hakkında bilgi edinmek için bk. Kançal-Ferrari ve Taşkent 2016: 254, 258. British Museum'da da 1921,0625.1 müze numarasında kayıtlı, 1582-83'e tarihlenen bir kıblenümayla tesadüf edilmektedir. Bu kıblenüma ile ilgili bilgi edinmek için bk. Albukhary 2018: 92-93. Burada sayılanlar dışında pek çok müzede ve özellikle müzayedelerde kıblenümalara tesadüf edilmektedir.

A. KIBLENÜMA İLE İLGİLİ BENZETMELER

Divanlara ve nazire mecmualarına bakıldığında en çok göz, gönül ve kaş ile kıblenüma arasında benzetme ilgisi kurulduğu görülmektedir. Daha sonra sırasıyla şair/âşık, beden, kadeh, yüz, Mevlevî ve güneş gelmektedir. Bunlardan başka yalnızca bir beyitte ya da bendde örneğine rastlanılan benzetmeler de bulunmaktadır.

1. Göz - Kıblenüma

Şairlerin nazarında sevgilinin bulunduğu yer (kûy-i yâr) ve onun kapısının eşiği âşıkların gönül ve can Kâbe'sidir.⁷ Yani nasıl müminler yüzlerini kibleleri olan Kâbe'ye dönerlerse âşıklar da daima sevgilinin semtine yönelirler. Âşıkların gözü sürekli olarak sevgilinin bulunduğu yeri gözetlediği için Kâbe yönünü arayan kıblenümaya benzetilir. XV. yüzyılın meşhur şairi Necâtî Bey (ö. 1509) aşağıdaki beytinde gözlerinin kıblenüma gibi olduğunu, dolayısıyla sevgilinin eşiği tarafına döne döne bakmasına şaşmamak gerektiğini dile getirir. Beyitte geçen "döne döne" ikilemesi, kıblenümalardaki iki uçlu pusula ibresinin yön tespiti yaparken bir süre sağa sola dönmesini çağrıştırmaktadır:

Gözlerüm kıble-nümâ gibi olubdur nola ger
İşigün cânibine kılsa nazar döne döne | Necâtî Beg, g. 467/3 (Tarlan 1997: 430)⁸

Ubeydî (ö. 1573), sevgiliye gönüller Kâbe'si şeklinde hitap ettiği şu beyitte kıblenümaya benzeyen gözleri sayesinde onu görmeye layık olduğunu düşünmektedir:

İy gönüller Ka'besi kıble-nümâdur gözlerüm
Gösterüseler seni baña revâdur gözlerüm | Ubeydî, g. 208/1 (Arslan 2013: 444)

Özellikle rubaileriyile bilinen Azmîzâde Hâletî (ö. 1631) bir gazelinde her an sevgilinin semtini gözetleyen gözlerini, düşünce sahibi kimselerin kıblenüma sandıklarını söylemektedir:

Gördüler kim gözedür küyünü her dem yârün
Sandı erbâb-ı nazar gözlerümi kıble-nümâ | Azmîzâde Hâletî, g. 29/2 (Kaya 2017: 236)

Kıblenümadaki pusula ibresinin önce sağa sola dönüp sonra belli bir doğrultuda sabitlenmesi gibi Sahnâf Rüşdî (ö. 1699) de gözlerinin her tarafta dolandığını, ancak niyetinin sevgiliyi görmek olduğunu ifade eder. Şairin gözleri sanki sevgilinin Kâbe'ye benzeyen semtini gözetleyen bir kıblenüma gibidir:

Çeşmüm tolanur her tarafa 'azmi sañadur
Şan Ka'be-i küyuñ gözedür kıble-nümâdur | Sahnâf Rüşdî, matl. 137 (Ekici 2006: 347)

Sevgilinin bulunduğu yer gibi cemali (güzel yüzü) de şairlerce Kâbe olarak düşünülmüştür. Sevgilinin cemalinin Kâbe'sine meylettiği için âşıkların gözü kıblenümaya benzetilir. Kemalpaşazâde'nin (ö. 1534) şu beyti tam da bunu ifade eder niteliktedir:

Cemâlün Ka'be-i Hağdur gözüm kıble-nümâdur çün
Gözümün dâ'imâ olsa n'ola meyli saña kıblem | Kemalpaşazâde, 293/2 (Saraç 2021: 275)

Aynı düşünce daha kısa bir söyleyişle Edirneli Nazmî'de (ö. 1585-86) de görülmektedir:

Cemâlün Ka'besine karşı cânâ
Dönübdür gözlerüm kıble-nümâyâ | Edirneli Nazmî, g. 5592/4 (Üst 2012: 2979)

⁷ Kâbe kelimesinin bu ve buna benzer kullanımları teşmil yoluyla (isim tamlamasının ikinci ögesi olarak) mukaddes sayılan yer (Ayverdi 2011: 1516) manasına gelmektedir.

⁸ Beyitler verilirken ilk önce şairin mahlası ve ilgili beytin divandaki yeri gösterilmiştir. Eğer divanda şiirler nazım şekillerine göre ayrı ayrı tasnif edilmiş ve numaralandırılmışsa gazel (g.), kaside (k.) vb. kısaltmalarla nazım şekilleri belirtilmiştir. Tasnif edilmemişse yalnızca şiir ve beyit numarası verilmiştir. Daha sonra ise beyitlerin alındığı çalışmaya atf yapılmıştır. Beyitler, alıntılanıldığı çalışmada transkripsiyonlu olarak yazılmışsa buraya da o şekilde alınmıştır.

XVI. yüzyılın sıradışı bir şairi olan Garâmî [ö. 1580'den sonra (?)], başka hiçbir şeye bakmayan gözlerini kıblenüma, sevgilinin yüzünü ise kible olarak adlandırır:

Teveccüh itmez oldı ğayra didüm

Yüzi kıble gözüm **kıble-nümâdur** | Garâmî, g. 304/6 (Başpınar 2013: 257)

Göz-kıblenüma benzetmesinin geçtiği bazı beyitlerde *kaş* ile *mihrap* arasında da ilgi kurulur. Divan şiirinde sevgilinin güzellik unsurlarından biri olan kaş, eğri oluşu dolayısıyla bazen mihraba benzetilir. Mihrap, cami ve mescitlerde kible yönünü gösteren kıvrımlı yapının adıdır. Sehî Bey'in (ö. 1548) "kıblem" redifli bir gazelinin hüsn-i matlaında bu tür bir benzetme yer almaktadır. Sevgilinin güzelliğinin camiye, kaşının mihraba benzetildiği söz konusu beyitte "*câmi, namâz itmek, mihrâb, kible-nümâ, kible*" kelimelerinin bir arada kullanımıyla oluşturulan tenasüp de dikkat çekicidir. Ayrıca bu tenasübün, bir kısım kıblenümalarda bulunan katlanabilir milin hareketlerinin namaz kılan bir kimsenin kıyamda duruşunu ve secdeye kapanışını çağrıştırdığı da düşünülebilir:

Gözüm câmi'-i hüsnünde namâz itmege 'aşıklar

Kaşuñ mihrâbını gözler olup **kıble-nümâ** kıblem | Sehî Bey, g. 156/2 (Yekbaş 2020: 246)

Behiştî'nin (ö. 1571) şu beytinin ilk mısrasında da kaş-mihrap benzerliğine yer verilmiştir. İkinci mısrasında ise göz, bir cam şişe olarak hayal edilmiştir. "Çeşmüm zücâcesi" ibaresi, kıblenümalarda bulunan pusulanın camını hatırlatmaktadır:

Mihrâblarda meyl kaşuñdan yaña olur

Çeşmüm zücâcesi baña **kıble-nümâ** olur | Behiştî, g. 116/1 (Aydemir 2000: 290)

Edirneli Nazmî (ö. 1585-86) ise "kıblem" redifli bir gazelinin matlaının ilk mısrasında sevgilinin cemalini güzellik Kâbe'si, kaşını da onun mihrabı olarak nitelendiriyor:

Cemâlün Ka'be-i hüsn ü kaşuñ mihrâb aña kıblem

Anı gözler gözüm dâyim olub **kıble-nümâ** kıblem | Edirneli Nazmî, g. 4317/1 (Üst 2012: 2318)

XIX. yüzyıl şairi Zekâyî (ö. 1812) de kaşları mihraba benzeyen güzel nereye giderse kıblenüma gibi olan gözlerinin oraya gideceğini ifade eder. Söz konusu beyit, kıblenümanın her zaman kible cihetine yöneleceği gerçeği üzerine kurulmuştur:

Ol kaşları mihrâb güzel kânde giderse

Çeşmüm dañi ol yire gider **kıble-nümâdur** | Zekâyî, g. 40/2 (Alkan 1993: 317)

Dairevi bir yapıya sahip olan kıblenümalarda zamanı tayin edebilmek için güneş saati de bulunur. Kıblenümaların bu özelliği dikkate alındığında bazı beyitlerde güneş saatine dair çağrışımların da yer aldığı görülmektedir. Örneğin Zînetî'nin (ö. 1556) aşağıdaki beytinde geçen *hurşîd, kâmet* ve *aks* kelimelerinin kıblenümalardaki güneş saatine işaret ettiği düşünülebilir:

ZİNETİ Ka'be-i küyuñda o hurşîd-ñadün

Çâmeti 'aksi ile oldı gözüm **kıble-nümâ** | Zînetî, 401/5 (Gıynaş 2014: I/194)

Edirneli Nazmî (ö. 1585-86) ise kıblenümayla benzettiği gözlerinin, sevgilinin güneş yüzünü güneyik çiçeği gibi döne döne gözlediğini dile getirir. Güneyik (*hindiba*), yüzü daima güneşe dönük bir bitki olarak bilinmektedir.⁹ Beyitte geçen *gün* (güneş) ve *döne döne* kelimelerininse yine güneş saatini çağrıştıracak biçimde kullanıldığı akla getirilebilir:

Döne döne güneyik gibi o mâhuñ bu gözüm

Gözler ol gün yüzünü nite ki bir **kıble-nümâ** | Edirneli Nazmî, g. 406/6 (Üst 2012: 333)

Daha önce de belirtildiği üzere kimi kıblenümalarda açılır kapanır veya sabit bir nokta etrafında hareket eden demir bir mil bulunmaktadır. Pusulanın içinde yer alan ve manyetik etkiyle kuzey-güney yönlü olarak hareket eden ibreyi ifade etmek için de *iğne, sūzen, yelkovan, akrep, mil* vb. kelimeler kullanılmaktadır. Beyitlerde geçen ve titrediği belirtilen ibre, pusulaya ait olmalıdır. Dimetokalı Vahdetî'nin (ö. 1598), sabah akşam kıblenüma mili gibi her taraftan titreyerek sevgiliyi

⁹ TDK *Tarama Sözlüğü*'nde verilen tanıklardan güneyik çiçeğinin *daima güneşe karşı döndüğü, yüzünün güneşten yana olduğu* öğrenilmektedir (2009: 1869-70).

gözleyen gözlerinin onu görememesinden yakındığı şu mısralarında böyle bir hayal söz konusudur:

Ditreyüp **kible-nümā** mili gibi her yañadan
Seni gözler göremez şām u şehergāh seni | Dimetokalı *Vahdeti*, g. 130/4 (Öztürk 2006: 127)

Divan şiirinde sevgilinin güzellik unsurlarından biri olan kirpikler, kible-nümalarla bağlantılı olarak bazen bir mile veya iğneye benzetilir. Nitekim bu ikisi arasında şekilce bir benzerlik söz konusudur. Ümîdî Ahmed (ö. 1571) de böyle bir benzetme yaparak sevgilinin kirpikleri ile kible-nümalar arasında göz üzerinden ilgi kurar:

Hayâl-i mîl-i müjgānyla var ol Ka'be-i cānuñ
İşigi cānibine **gözlerüñ kible-nümā** eyle | Ümîdî Ahmed, g. 235/3 (Buyruk 2009: 396)

Benzer bir tasavvura Ağazâde Örfî'de (ö. 1772) de tesadüf edilmektedir. Şair, vücuduna sevgilinin kirpiklerinin iğne gibi tesir ettiğini, bundan ötürü gözlerinin sevgiliyi gözlerken kible-nümadan bile daha iyi döneceğini belirtmektedir:

Vücûda işledi süzen gibi müjgāni ey 'ÖRFÎ
Döner *çeşmim* o yâri gözleyü **kible-nümā**dan yeg | Ağazâde Örfî, g. 160/5 (Albayrak 2009: 125)

Taşlıcalı Yahyâ'nın (ö. 1582) aşağıdaki beytinde ise iğne/mil anlamına gelen herhangi bir kelime kullanılmadan kirpikler ile kible-nümaya gönderme yapılır:

Gösterür Ka'be-i küyuñ tarafın müjgānum
Şanasın iki **gözüm** oldu benüm **kible-nümā** | Taşlıcalı *Yahyâ*, g. 19/4 (Çavuşoğlu 1977: 292)

Âşığın gözlerinin yanı sıra sevgilinin (maşukun) gözlerinin kible-nümaya benzetildiği beyitler de bulunmaktadır. Bu durumda gözler genellikle "*sarhoş, kan dökücü, belalı*" gibi sıfatlarla nitelenir. İvaz Paşa Oğlu Atâyî (ö. 1437), sevgilinin "*sarhoş kan dökücü*" gözünü, her an kaşlarını işaret etmesi dolayısıyla "güzel bir kible-nümā" olarak nitelemektedir:

Ebrūsına her lahza kılar *çeşmi* işaret
Bu ser-hoş-ı hün-riz ne hoş **kible-nümā**dur | İvaz Paşa Oğlu *Atâyî*, g. 24/4 (Aslan 2016: 94)

XV. yüzyılın Azerbaycan sahası şairlerinden Kışverî de tarif ettiği güzelin gözlerinin belalı olduğunu belirterek onun mihraba benzeyen kaşını kible, gözünü de kible-nümā olarak tasavvur eder:

Ol Türk-i perî-veş ki közi 'ayn-ı belādur
Mihrāb kaşî kible *közi kible-nümā*dur | Kışverî, 113/1 (Talan Demirci 1994: 87)

Eskicumalı Hamîd (ö. 1844) ise sevgilinin naz sarhoşu olan gözlerinin, mihraba benzeyen kaşlarına zahidi meylettirmek için kible-nümā gibi fır fır döndüğünü söylemektedir. Şair, sevgilinin çok nazlı gözlerini sürekli biçimde kırpması ile kible-nümadaki pusula ibresinin dönüp durması arasında benzerlik ilgisi kurmuştur:

Zāhidi mihrāb-ı ebrūsuna meyl itdirmege
Çeşm-i mest[-i] nāz çün **kible-nümā** fır fır döner | Eskicumalı *Hamîd*, 125/2 (Yavuz 2019: 300)

Sevgilinin gözlerinin kible-nümaya benzetildiği bir başka beyit de Nâkâm'a [ö. 1881'den sonra (?)] aittir. Ona göre, nasıl kible-nümā kible istikametini gösterirse sevgilinin gözleri de âşıklara ibadet mahallinin mihrabı olarak kaşlarının gönül süsleyen kemerini göstermiştir:

Gözün kible-nümāveş kaşlaruñ tāk-ı dil-ārāsın
İbâdetgāh için 'âşıklara mihrāb göstermiş | Nâkâm, g. 286/2 (Mert 2012: 103)

Göz ile kible-nümā arasında benzerlik ilgisinin kurulduğu, ayrıca bu araçların birtakım özelliklerinin işlendiği beyitlere bazı ilavelerde bulunmak mümkündür. Örneğin Cem Sultan'ın (ö.

1495) şu beytinde cami ve mescitler yapılırken kible yerinin tayininde kıblenümalardan yararlandığına işaret edilmektedir:¹⁰

Yapaldan mescid-i hüsne kaşuñla kible gâh egri

Gözüm **kible-nümâsından** görünür kiblegâh egri | Cem Sultan, 323/1 (Ersoylu 2013: 221)

Kadın şairlerden Mihrî Hâtun'un (ö. 1514) aşağıdaki beytinde geçen *yazmak*, *nakış* ve *levha* kelimeleri ile kıblenümaların kadrını ve bu kadranda yer alan yazı ve motiflere çağrışımında bulunduğu akla getirilebilir:

(Hâ) hayâlün yazalı nakşını dil levhasına

Gözedür **kible-nümâ** gibi gözüm leyl ü nehâr | Mihrî Hâtun, k. 17/7 (Arslan 2018b: 48)

XVI. yüzyılın velût şairi Edirneli Nazmî'ye (ö. 1585-86) ait şu beyitte geçen *doğru* ve *secdeler kılmak* kelimeleri, kıblenüma ile bir arada düşünüldüğünde açılır kapanır nitelikte demirden düz bir mile sahip olan kıblenümalara imada bulunduğu fark edilmektedir. Şair, burada dikkat çekici bir hayal geliştirerek namaz kılan bir kimsenin secde edişini kıblenüma milinin açılıp kapanması gibi düşünmüştür:

Tapuña togru kılsam secdeler dâyim nola kiblem

Gözüm **kible-nümâ**dur pes gerek togru ola kiblem | Edirneli Nazmî, g. 4316/1 (Üst 2012: 2318)

Fasîhî'nin (ö. 1743) "*Ey sevgili, gözyaşı dalgalarıyla senin mahallene doğru yola koyuldukça gözlerim gemi kıblenüması gibi olur [gelgitler içinde kalır].*" şeklinde nesre çevrilebilecek beytinde ise gemilerde kullanılan kıblenümalara temas edilmiştir:

Mevc-i eşk ile revân oldukça cânâ küyuña

Gözlerüm **kible-nümâ-yı** fülk-i deryâya döner | Fasîhî, g. 105/2 (Gökalp 2001: 229)

2. Gönül - Kıblenüma

Divan şiirinde sevgilinin mahallesinin, kapısının veya cemalinin (güzel yüzünün) Kâbe'ye benzetildiği daha önce belirtilmişti. Âşıkların nazarında en kıymetli yer, sevgilinin bulunduğu yerdir. Dolayısıyla âşığın gönlü nerede olursa olsun, her zaman sevgilinin mahallesine veya kapısına meylettiği için kıblenümayla benzetilir. Ahmed Paşa (ö. 1496-97) aşağıdaki beyitte gönlünü kıblenümayla benzetirken "*Kâbe, Merve, Safa*" kelimeleri ile de tenasüp oluşturur:

Ka'be kapuña meyl ider **kible-nümâsı** gönülümüñ

Merve haqqı için andadur cümle şafâsı gönülümüñ | Ahmed Paşa, k. 15/1 (Tarlan 1966: 40)

Zâtî (ö. 1547), gönlünün her zaman "benüm kiblem" şeklinde hitap ettiği sevgiliden tarafa meylettiğini; bundan dolayı gönlüne kıblenüma demesi gerektiği düşüncesini dile getirmektedir. "*Merve hakkı (için)*" sözü, Ahmed Paşa'nın beytinde olduğu gibi, Zâtî'de de bir yemin ifadesi olarak yer almaktadır:

Ben aña **kible-nümâ** dirsem benüm kiblem revâ

Merve haqqı meyl-i *dil* her-gâh senden cânibe | Zâtî, g. 1467/6 (Çavuşoğlu ve Tanyeri 1987: III/299)

Âşık Çelebi (ö. 1572) ise kıblenümanın her yerde Kâbe tarafını göstermesi gibi sadık bir gönle sahip olan kimsenin yolunun, nerede olursa olsun, sevgilinin Kâbe'ye benzeyen kapısına doğru olduğu düşüncesindedir:

Kandaysa Ka'be-i derine togrıdur yolın

Kimün ki sıdk-ı *dil* gibi **kible-nümâsı** var | Âşık Çelebi, g. 104/4 (Kılıç 2017: 130)

Abdullah Sıdkî'ye (ö. 1758-59) göre de gönlün, sevgilinin semtinden başka yerlere boşuna nazar etmesi uygun bir hareket değildir. Nitekim kıblenüma nereye dönerse dönsün en son Kâbe'ye yönelir:

Ne revâ eyleye beyhüde *gönül* gayra nazar

Çanda meyl itse yine beyte döner **kible-nümâ** | Abdullah Sıdkî, g. 4/3 (Akgül 2011: 73)

¹⁰ Beytin şerhi için bk. Bülbül 2004: 177.

Gönül-kiblenüma benzetmesinin geçtiği beyitlerin bir kısmında “ızdırap” kelimesinin bilinçli bir şekilde kullanımı göze çarpmaktadır. Sözlüklere bakıldığında kelimeye ilk olarak “çalkanış, hareketlenme, heyecan” anlamlarının verildiği; bugün yaygın olarak bilinen ve kullanılan “*maddi ve manevi azap/rahatsızlık, telaş, sıkıntı*” (Muallim Nâcî 1995: 82; Mehmed Salâhî 2019: II/376) anlamlarının ise ikinci sırada geldiği görülmektedir. Şairler, kiblenümalardaki pusula ibresinin yön bulmak için hareketlenişini “ızdırap” kelimesinin birinci anlamı ile; gönlün sevgiliyi ararken çektiği sıkıntıları ise, kiblenüma benzetmesi yaparak, kelimenin ikinci anlamı ile ifade etmişlerdir. Örneğin Üsküblü İshâk Çelebi’nin (ö. 1538-39) aşağıdaki beytinde böyle bir “ızdırap”tan söz edilir:

Görsem cemâli Ka’besini kılsa ber-şaraf

Kible-nümâ-yı hâtırumuñ ıztırâbını | Üsküblü *İshâk*, g. 311/4 (Çavuşoğlu ve Tanyeri 1989: 321)

Âşık Çelebi (ö. 1572) de gönlünün kiblenüma gibi pek çok defa hareketlenmiş, yani sınırsız telaş yaşamış olduğunu, yine de sonunda ilahi sevk ile kible semtinin yolunu görebildiğini ifade eder:

İtdi *dil kible-nümâ*-veş gerçi bî-had ıztırâb

Oldı semt-i kibleye sevk-i Hak âhir râh-bîn | *Âşık Çelebi*, k. 12/35 (Kılıç 2017: 54)

Şeyhülislam Yahyâ Tevfik Efendi (ö. 1791), ızdırap kelimesinin yanına titreme anlamına gelen “lerziş”i de ekler. Ona göre daima ızdırap çeken ve titreyen gönül, sevgilinin mahallesini gösteren bir kiblenüma gibidir:

Dil ıztırâb u lerziş ile gösterüp müdâm

Küy-ı habîbe **kible-nümâ** muz budur bizüm | Ş. Yahyâ *Tevfik* Efendi, g. 99/2 (Özerol 2010: 406)

Kiblenüma nasıl Kâbe tarafını arayıp buluncaya kadar çalkanırsa âşğın inleyen gönlü de sevgilinin mahallesini buluncaya kadar ızdırap çeker. Halîl Nûrî (ö. 1799) buna vâkıf olmayanın bir şey bilmediğini söylemektedir:

Bulunca Ka’be-i küyuñ mişâl-i **kible-nümâ**

O ıztırâb-ı *dil*-i zârî görmeyen ne bilür | Halîl *Nûrî*, g. 93/3 (Güler 2009: 258)

Şeyhülislâm Es’ad Efendi’ye (ö. 1753) ait iki beyitte ise “dil-i tapîde” tamlamasına rastlanmaktadır. “Çırpınan, çabalayan, muzdarip” anlamlarına gelen tapîde, Farsça tapîden mastarının ism-i mef’ûlü olup şairin kendi kaleminden çıkan *Lehçetü’l-Lugat* adlı sözlükte Türkçedeki “yürek oynamak” deyiminin Farsça karşılığı olarak verilmiştir (1999: 768). Tapîden mastarının anlamı, daha önce üzerinde durulan “ızdırap” kelimesinin birinci anlamlarıyla birbirine yakın görünmektedir. Şair, aşağıda verilen beyitte çırpınan, çabalayan/zahmet ve sıkıntı çeken gönlün sevgilinin bulunduğu yeri kiblenüma misali döne döne bulacağını belirtmektedir:¹¹

Dil-i tapîde bulur semt-i Ka’be-i küyın

Mişâl-i **kible-nümâ** ES’AD istidâre ile | Şeyhülislâm *Es’ad* Efendi, g. 180/5 (Doğan 1997: 283)

Hamdullah Hamdî (ö. 1503) de benzer bir hayali dile getirir; ancak o “muzdarip” kelimesini kullanır. “Gönül, muzdarip iken sevgilinin yanağına yöneldi. Onu kiblenümaya benzetsem doğru (bir iş) olur.” şeklinde nesre çevrilebilecek beytinde *muzdarip* kelimesi, hem “çırpınan” hem de “acı çeken” anlamlarına gelecek şekilde kullanılmıştır. Ayrıca *doğrulamak* ve *râst ola* sözleri ile açıldığında, yani doğrultulduğunda kadranla dik açı oluşturan kiblenüma miline imada bulunmaktadır:

Doğrıldı ruḥ-ı yâra *gönül* muztarib iken

Beñzetsem anı râst ola **kible-nümâ**ya | Hamdullâh *Hamdî*, 148/5 (Özyıldırım 1999: 202)

Gönül-kiblenüma benzetmesi ile birlikte farklı hayal ve düşüncelerin işlendiği misaller daha da çoğaltılabilir. Örneğin Kemâlpaşazâde (ö. 1534), sevgiliye hitap ederek kırılmış bir kiblenüma

¹¹ Diğer beyit şöyledir: Çekdi çevirdi kible-nümâ gibi ‘âşkın / Mihrâb-ı ebruvânı dil-i pür-tapîdesin | Şeyhülislâm Es’ad Efendi, g. 154/5 (Doğan 1997: 266).

nasıl kible yönünü göstermeye devam ederse kırılmış gönlünün de yine onu gözleyeceğini dile getiriyor. Kiblenümaların pusula kısmı candan imal edildiği için kırılması mümkündür:

Ne deñlü kim şikest itseñ girü *göñlüm* seni gözler

Sınuğ **kible-nümâ**dur kim degüldür kej-nümâ kiblem | Kemalpaşazâde, 293/4 (Saraç 2021: 275)

Fenârîzâde Muhyî (ö. 1547-48), gönlü kiblenümaya benzetirken ayna istiaresini kullanır. Gönlünü kiblenüma hâline getirenlerin mekân ve zamana bağlı olmadan sevgilinin cemalini seyredeceklerini ifade eder:

Eyler temâşâ bî-cihet dâyim cemâlün kiblesin

Şol kimse kim eyler velî âyînesin **kible-nümâ** | Muhyî, g. 35/2 (Arslan 2020: 86)

Garâmî [ö. 1580'den sonra (?)], kiblenümadaki kuzey-güney yönlü hareket eden iki uçlu pusula ibresini "göñül ve can" olarak tahayyül eder ve bu ikisinin gözbebekleri gibi çıkırık oynadığını düşünür:

Dil ü can devr edüp **kible-nümâ**da

Gözüm merdümleri-veş çıkırık oynar | Garâmî, g. 339/4 (Başpınar 2013: 274)

Nâ'ilî-i Kadîm'e (ö. 1667) göre sevgilinin mihraba benzeyen kaşları bütün gönüllere neşe vermeyeceğinden ızdırap çeken her gönül kiblenüma gibi ona yönelemez:

Her cünbiş eylemez dile mihrâb kaşlarun

Her *dil*-tapîde **kible-nümâ**lık mı eylesün | Nâ'ilî-i Kadîm, g. 263/6 (İpekten 2019: 476)

Fasîh Ahmed Dede (ö. 1699); sevgilinin mahallesini kiblenüma gibi gösterdiği için gönlü, âşıkların gam çölündeki kılavuzu olarak niteler. Çölde seyahat edenler nasıl bir yol göstericiye ihtiyaç duyarsa gam çeken âşıkların da sevgilinin semtini gösterecek bir rehber ihtiyacı vardır:

Gösterür elbette küy-ı yârı çün **kible-nümâ**

Ehl-i 'ışkuñ deşt-i gamda reh-nümâsıdur *göñül* | Fasîh Ahmed Dede, g. 272/3 (Çıpan 2003: 410)

Nâbî (ö. 1712) ise, şimdiye kadar verilen örneklerden farklı olarak, sevgilinin gönlü ile kiblenüma arasında benzerlik ilgisi kurmuştur. Benzetmenin geçtiği mısrayı hem "*Sevgilinin gönlü kiblenümanın demiri gibi dönsün.*" hem de "*Sevgilinin kiblenüma demirine benzeyen gönlü (bizden yana) dönsün.*" şeklinde anlamak mümkündür. Sevgilinin gönlünün şairden yana dönmesi, yani ona meyledip iltifatta bulunması içinse şairin bağrını yaralarla mihrap hâline getirmesi gerekmektedir:

Sînemüz çâk ile mihrâb idelüm tâ ki bize

Âhen-i **kible-nümâ**veş *dil*-i cânân dönsün | Nâbî, g. 609/5 (Bilkan 1997: 920)

3. Kaş - Kiblenüma

Divan şiirinde sevgilinin güzellik unsurlarından olan kaş, bazı şairlerce kiblenümaya benzetilmiştir. Bu benzetmelerin iki unsur arasındaki şekilsel benzerliğe dayandığı ilk bakışta göze çarpmaktadır. Kaşların kavisli oluşu kiblenümaların dairevi yapısıyla benzerlik gösterir. Bu benzerliğe ayrıca, göz-kiblenüma benzetmelerinde olduğu gibi, bir öge daha ilave edilir ki o da mihraptır. Yalnızca nazire mecmualarında şiirleri bulunması dolayısıyla XVI. yüzyıl şairlerinden biri olduğu tahmin edilen Sarrâfî, sevgilinin cemalinin Kâbe'sine doğru candan secde edecekleri mihraba benzeyen kaşların kiblenüma olarak yeteceğini ifade etmektedir. Kiblenüma nasıl Kâbe yönünü gösterirse sevgilinin kaşları da onun cemalinden bir belirti gösterir. Yani kaşlar, yüz güzelliğinin bir göstergesidir. Dolayısıyla cemal-Kâbe benzetmesinde olduğu gibi "mihrâb-ı kaş" tamlamasında da kiblenüma benzetmesi söz konusudur:

Ka'be-i cemâlüne idicek cân ile sücüd

Mihrâb-ı *kaşuñ* anlara **kible-nümâ** yiter | Sarrâfî, 1762/4 (Köksal 2017: 619)

Peşteli Hisâlî (ö. 1652) *Metâli'ü'n-Nezâ'ir* adlı nazire mecmuasında kendisi için söylediği bir matlada sevgilinin kaşlarının, kıblenümanın Kâbe'yi göstermesi gibi, sevgilinin yüzünü işaret ettiğini; bundan dolayı da yaya benzeyen o kaşların arasını kible edindiğini söylemektedir:

İdeli **kible-nümâ**veş rüyuña imâ **kaşuñ**

Kible-i mihrâb idindüm arasın ol yâ **kaşuñ** | Hisâlî (Kalyon 2011: 243)

Müştak Baba (ö. 1832), “ey sultan” diye hitapta bulunduğu sevgilinin kaşlarını kudret camisindeki iki mihrap ve iki kıblenüma olarak tasavvur eder:

Kaşların câmi'-i kudretde şehâ

İki mihrâb u iki **kible-nümâ** | Müştâk Baba, 192/7 (Gündoğdu 1997: 213)

Benzer bir söyleyişi Sârbân Ahmed'in (ö. 1547) gazel şeklinde kaleme aldığı elifnamesinde geçen ve “*Ey göz(ümün) nuru, hilal(e benzeyen) kaşların (senin) güzellik camiinde kıblenümadır.*” şeklinde nesre çevrilebilecek beytinde de görmek mümkündür:

He hilâl **ebrû**ların ey nür-ı 'ayn

Câmi'-i hüsnüñdedür **kible-nümâ** | Sârbân Ahmed, g. 183/27 (Kayabaşı 1995: 256)

Cem Sa'dî'si de (ö. 1492-93) sevgilinin güzelliğini bir cami gibi hayal etmektedir. Bu durumda misk ve kıblenüma camiye ait unsurlar olarak zikredilmiştir:

Düzer müşk ile hüsnüñ câmi'inde

Kaşuñ kible-nümâlar tâze tâze | Sa'dî, 4607/4 (Köksal 2017: 1506)

Sevgilinin kaşlarının kıblenümaya benzetildiği beyitlerin bazılarında gemilerde kullanılan ve daha büyük ebatlarda imal edildiği bilinen kıblenümalara işaret edildiği de görülür. Bunlarda özellikle “derya” kelimesinin geçmesi dikkat çekicidir. Gemi kıblenümalarının sadece kible için değil, genel olarak yönleri tespit etmek için de kullanıldığı anlaşılmaktadır. Münîrî'nin (ö. 1520) aşağıdaki beytinde böyle bir kıblenümadan söz edilmektedir. Şair; sevgilinin kaşlarının hayalini, gözyaşı denizindeki gözbebeklerinin kıblenüması olarak tarif etmiştir:

Kaşuñ hayâli merdümek-i dîdemüñ müdâm

Deryâ-yı eşke gireli **kible-nümâ**sıdır | Münîrî, g. 52/3 (Ersoy 2017: 247)

Benzer bir tasavvura Üsküdarlı Aşkî'ye (ö. 1576) ait iki beyitte de rastlanmaktadır. Bunların ilkinde şair, gözyaşı denizine battığını söyleyerek sevgiliden kaşlarının kıblenümasını sunmasını istemektedir. “*İnsanlar deniz yolunu usturlap ile bulur.*” diyerek de söylediklerini pekiştirmektedir. Bu beyitte ilk defa kıblenüma ile usturlabın bir arada anıldığı görülmektedir:

Ġarķ-ı eşk oldum **kaşuñ kible-nümâ**sın 'arza ķıl

Kim bulur merdüm reh-i deryâyı usturlâb ile | Üsküdarlı 'Aşkî, g. 414/4 (Uzun 2011: 560)

“*Mademki insanlar deniz(de) yolunu kıblenüma ile bulur (öyleyse) gözyaş(lar)ım beni boşmadan bana parlak kaş(lar)ımı göster (de yolumu bulayım).*” şeklinde nesre çevrilebilecek ikinci beyitte de aynı düşünce işlenmiştir:

Yaşum Ġarķ itmedin göster baña **ebrû**-yı Ġarrâyı

Bulur **kible-nümâ** ile çü merdüm rāh-ı deryâyı | Üsküdarlı 'Aşkî, g. 563/1 (Uzun 2011: 649)

Kadın Divan şairlerinden Şeref Hanım (ö. 1861) ise kaş-kıblenüma benzetmesini hacla ilgili bir unsur olan tavaf üzerinden kurar. Sevgilinin kaşları, onun güzellik Kâbe'sini tavaf edecek âşıklara kıblenüma gibi dönerken eşlik edecektir:

Ka'be-i hüsnî tavāf itmek için 'uşşākına

Olmada hem-cünbiş-i **kible-nümâ ebrû**larıñ | Şeref Hanım, g. 101/2 (Arslan 2018c: 267)

4. Şair/Âşık - Kıblenüma

Sevgilinin Kâbe'ye benzetilen semtini aradıkları, gözetledikleri veya o yere meylettikleri için şairler kendilerini kıblenümaya benzetirler. Esasen göz veya gönül ile kıblenümalar arasında kurulan benzetmelerde parça-bütün ilişkisi gereği şairler de kıblenümaya benzetilmiş olmaktadır.

Ancak göz veya gönül kelimelerinin geçmediği, şairin bizzat kendisini kastederek veya “âşık” olarak niteleyerek kıblenümayaya benzettiği de vâkidir. Örneğin Ümîdî Ahmed (ö. 1571) bir kasidesinde kendini kıblenüma gibi başı dönmüş olarak tasavvur eder:

Demidür Ka'be-i maşşûda irem çapıñdan

Niçe bir **kıble-nümâ** gibi olam ser-gerdân | *Ümîdî Ahmed*, k. 7/37 (Buyruk 2009: 137)

Âşık Çelebi (ö. 1572) bir gazelinin makta beytinde hüsn-i tahallus yaparak âşığın kıblenüma gibi Kâbe tarafını gösterdiğini bildirir:

Bildürür kişiye eflâk-i cenâb-ı Hakkı

Taraf-ı Ka'beyi 'Âşık nitekim **kıble-nümâ** | *Âşık Çelebi*, g. 3/5 (Kılıç 2017: 82)

Ahdî-i Bağdâdî (ö. 1593-94), sevgilinin mahallesini gözetlemesine şaşılmaması gerektiğini belirtir. Çünkü kıblenümanın daima Kâbe'yi gözetmesi gibi şair de “can kıblesi” olarak nitelendirdiği sevgilinin mahallesini gözetlemektedir:

Küyün gözedürsem n'ola ol kıble-i cânuñ

Dâyim nazarı Ka'beyedür **kıble-nümânuñ** | *Ahdî-i Bağdâdî*, matl. 19 (Bedestani 2018: 160)

Halîl Nûrî (ö. 1799) ise “*Can(ım)a (senin) Kâbe'ye benzeyen semtini bulup göstermek için bizi kıblenümayaya benzetip ızdırapla doldurma.*” dediği beytinde sevgilinin semtini arayacağı zamanki hareketlerini kıblenüma ibresinin çalkanmasına benzetmekte, aynı zamanda bu arayış esnasında çok ızdırap çekeceğini dile getirmektedir:

Bulup göstermek için cânâ semt-i Ka'be-i küyuñ

Bizi **kıble-nümâya** döndürüp pür-ıztırâb itme | *Halîl Nûrî*, g. 277/4 (Güler 2009: 346)

5. Beden - Kıblenüma

Âşığın bedeni mil (ibre) ile ilişkilendirilerek kıblenümayaya benzetilir. Bu benzetmelerde beden ile kıblenüma arasında genellikle pusula ibresinin titremesi bakımından bağlantı kurulur. Bâkî'nin (ö. 1600) şu beytinde de böyle bir benzetme söz konusudur. Kıblenümanın mili Kâbe karşısında nasıl titrerse âşığın çıplak bedeni de sevgilinin Kâbe'ye benzeyen semtine karşı durduğunda öyle titrer. Çünkü bu durumdayken âşığın bedeni gam temreninin ucundadır, yani gamların hedefinde olduğu için korkudan titremektedir:¹²

Küyuña karşı şurup **kıble-nümâ** mîli gibi

Ser-i peykân-ı gamuñda *ten*-i 'uryân ditrer | *Bâkî*, g. 137/3 (Küçük 1994: 186)

Fahrî-i Celvetî'de (ö. 1799) de benzer bir tasavvur söz konusudur. Şair, sevgilinin yüzünün Kâbe'sini tavaf etmek için sabah akşam vücudunun aşk ile kıblenüma gibi titrediğini belirtir. Söz konusu beyitte Kâbe'nin etrafında dönmeyi ifade eden “tavaf” kelimesi ile kıblenüma ibresinin dönmesi arasında ilgi kurulmuştur:

Ka'be-i vechüñ tavâf itmeğiçün şubh u mesâ

'Işk-ıla ditrer *vücüdum* nitekim **kıble-nümâ** | *Fahrî-i Celvetî*, 167/4 (Alkan 2015: 140)

XIX. yüzyıl şairlerinden biri olduğu tahmin edilen Derviş Sırrî¹³ ise boyu servi gibi düzgün ve uzun olan sevgiliyi gördüğünde vücudunun kıblenüma misali titremeye başladığını söylemektedir:

Mişâl-i **kıble-nümâ cismi** ditremek aldı

Kaçan ki gördüm o serv-i bülendi sulţânım | *Derviş Sırrî* (Aydın 2009: 453)

¹² Beytin açıklaması için ayrıca bk. Şahin Öztaş 2022: 649-50.

¹³ Burada üzerinde durulan beyit, Derviş Sırrî'ye ait olmakla birlikte *Hanyalı Nûrî Osman Divanı*'ndaki “Tahmîs-i Gazel-i Derviş-Sırrî” başlıklı tahmîsten alınmıştır. Ancak söz konusu beyit *Derviş Selîm Sırrî Dîvânı*'nda (Keskin 2019) bulunamamıştır.

Ağazâde Örfî (ö. 1772) ise beden-kıblenüma benzetmesine gerekçe olarak vücudunun sevgilinin iğneye benzeyen kirpikleri ile dolu olmasını gösterir. Bu hâliyle sevgilinin mahallesine doğru kıblenüma gibi döndüğünü belirtir:

Sūzen-i müjgūñ ile olalı ālūde bu ten

Kūyuña **kıble-nümā** gibi döner oldu *beden* | Ağazâde Örfî, metālî' 46 (Albayrak 2009: 244)

6. Güneş - Kıblenüma

Edirneli Nazmî'ye (ö. 1585-86) ait iki beyitte hüsn-i talil de yapılarak güneş kıblenümaya benzetilmiştir. Güneşin her gün doğup batması, döne döne sevgilinin Kâbe kabul edilen eşliğini gözlemesi gibi hayal edilmiş ve sürekli olarak Kâbe'ye doğru dönmesinden ötürü kıblenümaya benzetilmiştir. Bu benzetmelerde öğeler arasındaki şekil benzerliği yanında kıblenümaların aynı zamanda güneş saati ihtiva etmesi de akla getirilebilir:

Her gün ki *güneş* döne döne gözler işigūñ

İy mäh-likā beñzer o bir **kıble-nümāya** | Edirneli Nazmî, g. 5518/3 (Üst 2012: 2940)

Gün ki her gün gözedür döne döne işigūñı

Zāhirā kıblem anuñ hey'eti bir **kıble-nümā** | Edirneli Nazmî, g. 407/3 (Üst 2012: 333)

7. Mevlevî - Kıblenüma

Kıblenüma ile ilgili benzetmeler içinde belki de en orijinal ve ilgi çekici olanı Garâmî'nin [ö. 1580'den sonra (?)] Mevlevîleri kıblenümaya benzetmesidir. Bu benzetmenin yapıldığı iki beyit bulunmakta olup ikisinde de Mevlevî(ler) cam saray içerisinde dönen bir kıblenüma gibi hayal edilmiştir. İlk beyit şöyledir:

Şol didügūñ uçar iki perle perî çü bir hümā

Şırça sarāy içre dönen *Mevlevî*dür **kıble-nümā** | Garâmî, g. 5/1 (Başpınar 2013: 105)

Kıblenümaların pusulası, camla çevrelenmiş dairevi bir yuva içinde bulunur. İbre, bu cam yuva içerisinde sağa sola döner. Hatta kıblenümaların basit bazı örnekleri sadece böyle yuvarlak bir pusuladan ibarettir. Şair, bunu cam saray içerisinde sürekli dönen bir semazen gibi tasavvur etmiştir. İkinci beyitte "*İki kolunu salarak dört yönü devreder.*" cümlesiyle Mevlevîlerin sema esnasında bir elini yukarıya bir elini de aşağıya bakacak şekilde açarak dönmeleri kastedilmiştir. Ayrıca kıblenümalarda yazılı bulunan dört ana yöne de çağrışım yapılmıştır:

İki kolun şala şala çār cihātı devr ider

Şırça sarāy içre döner **kıble-nümā** Mevlevî'dür | Garâmî, g. 254/4 (Başpınar 2013: 231)

8. Diğer Benzetmeler

Divanlarda ve nazire mecmualarında kıblenümalara benzetilen daha pek çok nesneye veya kavrama tesadüf edilebilir. Ancak bunlar nadir kullanım sayılabilecek niteliktedir. Bunlar arasında dikkat çeken bazı örnekler şöyle sıralanabilir:

akıl-kıblenüma:

Egerçi **kıble-nümā**dur *hıred* 'ibādet için

Gözi görenlere āyīne-i Hüdādur 'ışk | Kavsi, 251/7 (Çakır 2008: 715)

alın-kıblenüma:

Nūr-ı vechiñ görmegi subh u mesā ister gönül

Cebhe-i pakiñ gibi **kıble-nümā** ister gönül | Leylâ Hanım, g. 72/1 (Arslan 2018a: 179)

habâb (su üzerindeki hava kabarcığı)-kıblenüma:

Döne döne teveccüh ider Ka'be kapuña
Kıble-nümāya beñzedi eşkümdeki *habâb* | Meâlî, 51/2 (Ambros 1982: 227)

kadeh-kıblenüma:

Dest-i sâkide meger **kıble-nümā** oldu *kadeh*
Her taraftan ki sürâhîler ider aña sücüd | Revânî, g. 43/3 (Avşar 2017: 201)

kafes/kuş yuvası-kıblenüma:

Kafes kıble-nümā yâ *âşiyā*ndur
İçinde çalkıyan kıyruksalındur | Garâmî, g. 299/1 (Başpınar 2013: 253)

kırpik-kıblenüma:

Ka'be-i küyuñu gözler gözümüz leyl ü nehâr
Oldı her *kırpügümüz* 'aynu ile **kıble-nümā** | Taşlıcalı *Yahyâ*, g. 17/4 (Çavuşoğlu 1977: 290)

saki-kıblenüma:

Cemâli Ka'besidir karn-ı şivede bâkî
Anıñla devre kodu nüh kıbâb-ı âfâkı
Mişâl-i **kıble-nümā** bezmde dönmede *sâkî*
Çekip çevirmez idi böyle hayl-i 'uşşâkı
O seng-dilde eger olmasaydı mıknâñîs | Hanyalı *Nûrî Osmân*, tah. 43/IV (Aydın 2009: 440)

seher vakti-kıblenüma:

Yaruñ cemâli Ka'besidür şubhdan murād
Zâhir budur ki **kıble-nümā**dur aña *seher* | Üsküblü *İshâk*, k. 8/8 (Çavuşoğlu ve Tanyeri 1989: 40)

sevgilinin yüzü-kıblenüma:

Çarh-ı dâver ser ü pâ dönse sözünden dönmez
Vech-i yâr 'âşığa bir **kıble-nümā**dur yâ hû | Niyâzî, g. 90/5 (Tunç 2018: 201)

perî-kıblenüma:

Döner şol şîşe-i **kıble-nümā**da
*Perî*lerdür ki şıçrar çıkrık oynar | Garâmî, g. 256/2 (Başpınar 2013: 232)

yara-kıblenüma:

Dâğ üzre elif resmini sînemde şanurlar
Yaruñ işigi Ka'besine **kıble-nümā**dur | Nev'î, g. 161/3 (Tulum ve Tanyeri 1977: 327)

yüzdeki ben ve ayva tüyleri-kıblenüma:

Oldı mihrâb kaşuñ *hâl ü haţuñ* kıble-nümā
Yiridür Ka'be gibi secde kılurlarsa saña | Hecrî, 1/1 (Zülfe 2016: 41)

B. KİŞİLEŞTİRME VE HÜSN-İ TALİLLER

Kıblenümanın kişileştirildiği beyitlerin neredeyse tamamında hüsn-i talil de yapılmıştır. Yalnızca kişileştirme sanatının yer aldığı örnekler yok denecek kadar azdır. Mesela Muhibbî'nin (ö. 1566) şu beytinde sadece kişileştirme bulunmakta olup kıblenümaya göz isnat edilmiştir:

Meyl ider iy büt-i Çîn dâyim ayaguñ tozına

Var-ısa **kıble-nümānuñ** görünür tar gözine | Muhibbî, 4103/1 (Yavuz ve Yavuz 2016: 1898)

Kişileştirmeyle birlikte hüsn-i talil sanatının da bulunduğu beyitlerde ortaya konulan hayalî sebeplerin benzerlik gösterdiği, kıblenümalar etrafında bazı ortak tasavvurların geliştirildiği görülmektedir.¹⁴ Aşağıda anlam bakımından bir gruptandırmaya gidilmiş, kıblenümanın belirli özellikleri etrafında ortaya konan sanatlı söyleyişler birlikte ele alınmıştır.

1. Göze Mil Çekme

Göze mil çekmek, cezalandırmak maksadıyla bir kimsenin gözlerini kızgın bir mille dağlayarak kör etmek manasına gelir (Ayverdi 2011: 1104). Kıblenüma, gözüne mil çekilmiş bir insan gibi hayal edilmiş ve bunun için şairlerce bazı hayalî sebepler öne sürülmüştür. Esasen kıblenümanın yuvarlak şekli gözü andırır ve içinde bulunan mil nedeniyle gözüne mil çekilmiş olarak tasavvur edilmiştir. Örneğin Garâmî'ye [ö. 1580'den sonra (?)] göre Kâbe'ye eğri biçimde baktığı için âdil devran zorla kıblenümanın gözüne mil çekmiştir:

İtdügiyçün Ka'beye **kıble-nümā** a'vec nazar

Mîl çekdi qahr idüp gözine dehr-i dâdger | Garâmî, g. 194/1 (Başpınar 2013: 201)

Keşfi Mîrlivâ, can Kâbe'si olarak nitelendirdiği sevgilinin yüzüne eğri baktığı için kirpiklerinin kıblenümayı gözüne mil çekerek cezalandırdığını ifade eder. Eğri bakmak, "*yan gözle bakmak; kötü niyetle, öfkeyle veya küçümseyerek bakmak*" (Özyaşamış Şakar 2021: 122) gibi anlamlara gelir. Kıblenüma güya bundan ötürü cezalandırılmıştır. Oysa Garâmî'nin beytinde olduğu gibi bu beyitte de eğri bakmakla kastedilen kıblenümanın Kâbe tarafını farklı açılardan göstermesi olmalıdır:

Kec bakdı meger yüzine sen Ka'be-i cānuñ

Çekdi gözine mîl müjeñ **kıble-nümānuñ**¹⁵ | Keşfi Mîrlivâ (Kalyon 2011: 239)

Ümîdî Ahmed'e (ö. 1571) göre ise kıblenüma Kâbe ile sevgilinin eşliğini bir gördüğü için, yani bu ikisini eşit kabul ettiğinden böyle bir cezaya çarptırılmıştır. Oysaki şairin düşüncesine göre sevgilinin eşliği daha üstün kabul edilmelidir:

Bir gördi meger Ka'be ile işigin anuñ

Mîl çekdiler ey dil gözine **kıble-nümānuñ** | Ümîdî Ahmed, g. 131/1 (Buyruk 2009: 291)

Şânî kıblenümanın, sevgilinin yaya benzeyen kaşlarına göz diktiği için felek tarafından bu şekilde cezalandırıldığı düşüncesindedir:

Ebrūsına göz dikdigüyçün ol kaşı yānuñ

Mil çekdi felek dâdesine **kıble-nümānuñ** | Şânî (Kalyon 2011: 239)

Hayâlî Bey, Ümîdî Ahmed ile benzer düşüncededir. Kıblenümanın gözüne mil çekilmesini o da sevgilinin eşliği ile Kâbe arasında fark görmemesine bağlar. İki şairin söyledikleri hemen hemen birbirinin aynısıdır:

Farq itmemeğin Ka'be ile işigin anuñ

Mil çekdiler iy dil gözine **kıble-nümānuñ** | Hayâlî Beg (Kalyon 2011: 240)

¹⁴ Peştelî Hisâlî'nin *Metâlî'ü'n-Nezâ'ir* adlı nazire mecmuasının ikinci cildinde (Kalyon 2011: 238-40) peş peşe verilen 29 matlaın, biri mükerrer olmak üzere, 22'si "kıblenüma" ile ilgilidir. Mükerrer beyit çıkarıldıktan sonra geriye kalan 21 beytin 18'inde de kişileştirme ve hüsn-i talil sanatlarının birlikte bulunduğu görülür. İlgili beyitler, divanlardan tespit edilen diğer örneklerle birlikte burada ele alınacaktır.

¹⁵ Bu ve bundan sonraki beş beyit *Metâlî'ü'n-Nezâ'ir*'deki sıraya göre alınmıştır.

Rahmî-i Bursevî ile Emînî'nin de bu konuda söyledikleri hemen hemen birbirinin aynısıdır. Bu iki şaire göre, sevgilinin bulunduğu yeri gösterdi diye kıblenümanın gözüne mil çekilmiştir:

Gösterdügüçün ışığın ol Ka'be-i cânuñ
Bir mîl çekdi gözine **kıble-nümānuñ** | *Rahmî-i Bursevî* (Kalyon 2011: 240)

Gösterdügüçün küyını ol kıble-i cânuñ
Mîl çekdi felek gözlerine **kıble-nümānuñ** | *Emînî* (Kalyon 2011: 240)

2. Gözü Seğirme

Seğirmek (<segrimek) “*vücûdun herhangi bir yerindeki deri, altındaki kaslarla berâber hafif hafif oynamak, kımldayıp titremek*” manasına gelir (Ayverdi 2011: 2746). Kıblenümanın gözünün seğirmesinden kasıt, ibresinin titremesidir. Vusûlî (ö. 1592), sevgilinin eşliğini görmüş olabileceği için kıblenümanın gözünün seğridiğini belirterek bu hâlin hayırlar getirmesini diler. Göz seğridiği zaman bunun hayırlar getirmesini istemek eski bir âdettir:

Segrir gözi hayr ola yine **kıble-nümānuñ**
Göre gibi ışığını ol Ka'be-i cânuñ | *Vusûlî*, 107/1 (Taş 2008: 147)

Ülfetî ise bir matlaında, sevgilinin mihraba benzeyen kaşlarını görmek için kıblenümanın gözünün seğridiğini, yüreğinin titrediğini dile getirmektedir:

Mihrâb kaşın görmege sen kıble-i cânuñ
Segrür gözi ditrer yüregi **kıble-nümānuñ** | *Ülfetî* Diyârbekrî (Kalyon 2011: 240)

3. Demir Yürekli Olma

Kıblenüma milinin demirden imal edilmiş olması, “demir yürekli/âhen-dil” olarak nitelendirilmesine sebep olmuştur. Bu sıfat, “*acımasız, merhametsiz*” (Özyaşamış Şakar 2021: 295) anlamlarına geldiği gibi aynı zamanda “*cesur, gözü pek*” (Redhouse 2006: 281) demektir. Derzîzâde Ulvî'nin (ö. 1585) aşağıdaki beytinde, kıblenümanın sevgilinin semtine doğru yönelmesi yüreğinin demirden olmasına bağlanmıştır. Kıblenüma, cesur ve gözü pek bir âşık gibi düşünülmüştür. Ayrıca beyitte geçen ve “*yönelmek*” anlamına gelen *doğrulamak* kelimesi ile katlanabilir metal mile sahip kıblenümalara işaret edilmiştir:

Doğrılmaz idi küyına ol Ka'be-i cânuñ
Olmasa demürden yüregi **kıble-nümānuñ** | *Derzîzâde Ulvî*, g. 422/1 (Çelik ve Kılıç 2018: 563)

Sâhib Dede (ö. 1727) de kıblenümayı “âhen-dil” olarak nitelendirmiştir. “*Daima o sevgilinin mahallesini gözetlemekteler. Kıblenümaların demir yürekli olduklarını anladım.*” şeklinde nesre çevrilebilecek beytinde kıblenümaların sürekli biçimde sabit bir yöne dönmesinin sebebi olarak katı yürekli olmaları gösterilmiştir:

Dâ'im o bütüñ Ka'be-i küyn gözedürler
Bildüm çatı âhen-dil imiş **kıble-nümālar** | *Sâhib Dede*, g. 69/2 (Büyüktosunoğlu 1991: 112)

4. Yüreği Titreme

Kıblenümadaki pusula ibresinin yön tespit ederken ilk başta bir süre sağa sola dönmesi, beden titremesi olarak düşünülmekle birlikte endişe ve korku duymak manasına gelecek şekilde “yüreğinin titremesi” olarak da hayal edilmiş ve buna gerekçe olarak şairane birtakım sebepler öne sürülmüştür. Bununla ilgili en dikkat çekici örneklerden biri Sahnâf Rüşdî'ye (ö. 1703) ait bir

matladır.¹⁶ Bu matlada kiblenümanın boş yere titremediği, Allah'ın evi olarak nitelenen Kâbe'nin görkemini düşündüğü için o mukaddes mekânın yüceliğinden ötürü titredığı dile getirilmektedir:

Fıkr itmededür heybetini beyt-i Hudânîñ
Bî-hüde degül ditredigi **kıble-nümânîñ**¹⁷ | Sahnâf *Rüşdî*, matl. 164 (Ekici 2006: 351)

Arpaemînzâde Mustafâ Sâmi'nin (ö. 1734) bir matlana göre kiblenümanın titreyişi, sevgilinin mahallesini arayışından ve bu arayış esnasındaki hissettiği yürek kaygısından kaynaklanmaktadır. Şair, kiblenümanın bağına taş basarak eline demir baston aldığını ve titreyerek sevgilinin mahallesini aradığını söylemektedir. Bağına taş basmak deyimini, “*derdini bir kimseye açmaksızın her türlü sıkıntıya katlanmak, dertleri kabullenmek, sabretmek*” (Özyaşar Şakar 2021: 61) manalarına gelir. Kiblenüma, elinde bir bastonla türlü sıkıntılara katlanan bir yolcu gibi hayal edilmiştir. Kiblenümanın bağına taş basması sözüyle aygıtın içinde bulunan mıknaş kastedilmiştir.¹⁸ Kiblenümanın eline aldığı demir bastondan kasıt ise metalden yapılan milidir:

Bagrına taş basup almış eline âhen ‘asâ
Küy-i cânânı arar ditreyerek **kıble-nümâ** | Sâmi, matl. 4 (Kutlar 2004: 399)

Belîğ Mehmed Emîn'in (ö. 1760-61) de Arpaemînzâde'ninkine benzer, sanatlı söyleyişlerle yüklü bir beyti bulunmaktadır. Belîğ kiblenümanın gönlünün, her ne kadar demirden de olsa, sevgilinin semtini bulabilme düşüncesiyle titredığını ifade etmektedir. Söz konusu beytin ilk mürasındaki “dil” kelimesi iki manaya gelecek şekilde kullanılmıştır. Birinci anlamı, ilk başta da akla gelen “yürek”tir ki zaten ikinci mürada da geçmektedir. Buna göre kiblenümanın yüreği demirden de olsa, yani ne kadar katı yürekli ve acımasız olursa olsun sevgilinin mahallesinin düşüncesiyle titrer. İkinci anlamı ise “*muhtelif âlât ve edevâtın uzunca, yassı ve ekseriyâ oynar kısımları*”dır (Şemseddin Sami 2020: 528). Beyitte kelimenin bu anlama gelecek şekilde de kullanılmasının sebebi, kiblenümanın titreyen kısmının demirden yapılan ibresi olduğunu belirtmek içindir. Dolayısıyla “dil” kelimesinin ihamlı bir biçimde kullanıldığı görülmektedir:

Endîşe-i küyuñla dili **kıble-nümânüñ**
Âhen ise ditrer yine elbette yürekdür | Belîğ Mehmed Emîn, g. 63/9 (Demirel 2005: 167)

Hâlisî Bey ile Hâtemî Bey, *Metâlî'ü'n-Nezâ'ir*'deki matlalarında kiblenümayı âşık gibi yüreği titrer bir şekilde tasavvur etmişlerdir. Kiblenüma, Hâlisî'ye göre sevgilinin yüzüne doğrudan bakamadığı için; Hâtemî'ye göre ise sevgilinin yüzüne baktıkça heyecandan yüreği titrer:

Doğrı bakamaz yüzine ol Ka'be-i cânüñ
‘Âşık gibi ditrer yüreği **kıble-nümânüñ** | Hâlisî Beg (Kalyon 2011: 239)

Kıldukça nazar küyına ol kıble-i cânüñ
‘Âşık gibi ditrer yüreği **kıble-nümânüñ** | Hâtemî Beg (Kalyon 2011: 239)

Yümnî, Emrî ve Hâlidî mahlaslı şairlerin de söz konusu nazire mecmuasında benzer matlaları bulunmaktadır. Yümnî, kiblenümanın sevgilinin mihraba benzeyen kaşlarını görmek için yüreğinin titredığını, acele ettiğini dile getirir:

Mihrâb kaşın görmege ol kıble-i cânüñ
Ditrer yüreği cânı iver **kıble-nümânüñ** | Yümnî (Kalyon 2011: 240)

Emrî Çelebi, kiblenümaya sevgilinin eşiği ile Kâbe'yi ayırt etmesi söylendiğinde yüreğinin titredığını, bu ikisini birbirinden ayırt edip gösteremediğini ifade eder:

¹⁶ Aynı matla *Nahîfî Divânı*'ndaki matlalar arasında da kayıtlı bulunmaktadır (Aypay 1992: 719).

¹⁷ Bu matla The Khalili Collections'ta bulunan ve 1808-09'a tarihlenen bir kiblenümanın üzerinde de yazılı bulunmaktadır. Söz konusu kiblenüma için bk. Qiblah Compass (SCI 275), <https://www.khalilicollections.org>.

¹⁸ İbrahim Müteferrika'nın W. Whiston'dan muhtasar şekilde tercüme ettiği ve 1732'de basılan *Füyûzât-ı Mıknaşsiyye* adlı eserinin başında mıknaş taşının Cenâb-ı Hakk'ın büyük nimetlerinden biri olduğu belirtilerek Müslümanlar için önemli bir araç olan kiblenümanın bu taştan istifade edilerek yapıldığına işaret edilmiştir (Şimşek 2016: 39).

Farq it didiler Ka'be ile işigin anuñ
Ditrer yüregi gösteremez **kıble-nümānuñ** | Emrî Çelebi (Kalyon 2011: 240)

Hâlidî ise sevgilinin mahallesine varmak için acele ettiğinden kiblenümanın yüreğinin hiç durmadan titrediğini belirtir:

Varmağa iver küyına ol kıble-i cānuñ
Ditrer yüregi turmayuban **kıble-nümānuñ** | Hâlidî (Kalyon 2011: 240)

5. Yerinde Duramama

İbresinin sağa sola hareket etmesi sebebiyle kiblenüma, ızdıraptan yerinde duramayan veya tam tersi neşeden oynayan bir insan gibi düşünölmüştür. Gelibolulu Âlî (ö. 1600), sevgilinin mahallesini bırakıp Kâbe tarafına yöneldiği için kiblenümanın ızdıraptan yerinde duramadığını dile getirir. ızdırap kelimesi söz konusu beyitte hem “çalkanma, heyecanlanma” hem de “acı ve zahmet çekme” anlamlarıyla kullanılmıştır:

Küyuñ koyup yöneldüğücün Ka'be yolına
Turmaz yirinde **kıble-nümā** ıztırābdan | Gelibolulu Âlî, g. 1008/6 (Aksoyak 2018: 997)

Ferdî Abdullah Efendi (ö. 1857) de kiblenüma ibresinin hareketlenmesini, Kâbe arzusuyla oynaması olarak düşünmüş ve sevgilinin güzelliğinin cezbesiyle âşığın gönlünün hareketlenişini kiblenümanın bu hâline benzetmiştir:

Cezbe-i hüsnü ki kalb-i bî-nevāyı oynadır
Şevk-ı Ka'be güyiyā **kıble-nümāyı** oynadır¹⁹ | Ferdî Abdullah Efendi, g. 55/1 (Memiş 2008: 75)

6. İşlevini Yerine Getirmeme

Kiblenümanın işlevsiz kaldığı, yönleri tam olarak tespit edemediği durumlar için şairler farklı hayalî sebepler bulmuşlardır. Ayrıca, kiblenümanın kible tarafını gösterip sevgilinin bulunduğu semti göstermediğini iddia etmişlerdir. Ahdî (ö. 1593-94), sevgilinin mahallesini göstermeyen kiblenümayı gözünde kıl bittiği için doğru dürüst göremeyen bir insan gibi düşünmüştür. Gözde kıl bitmesi, zamanla görmeyi engelleyen bir hastalıktır (Şentürk 2021: 312). Kiblenümanın gözünde kıl bitmesinden kasıt, ibresinin bozulması olmalıdır:

Toğru bakamaz küyına ol Ka'be-i cānuñ
Kıl bitti gözünde var-ise **kıble-nümānuñ** | Ahdî-i Bağdâdî, g. 123/1 (Bedestani 2018: 110)

Bâkî'de (ö. 1600) de benzer bir hayale tesadüf edilmektedir. “Can kiblesi” olarak nitelenen sevgilinin Kâbe'ye benzeyen eşiğini değil de kible cihetini gösteren kiblenüma, gözüne çöp kaçtığı için göremeyen bir insan gibi tasavvur edilmiştir. Söz konusu beyitte kiblenümanın gözüne düşen çöp ile ibresi kastedilmiş olmalıdır (Şahin Öztaş 2022: 650):

Görmez işiği Ka'besin ol kıble-i cānuñ
Çöp düşdi meger kim gözine **kıble-nümānuñ** | Bâkî, g. 278/1 (Küçük 1994: 271)

Divan şiirinin XX. yüzyıla taşan siması sayılabilecek Ali Emîrî (ö. 1924) de bir kasidesinde memduhun yüzünün kiblesini gördüğü zaman kiblenümanın şaşırıldığını, hangi tarafa yöneleceği konusunda tereddüde düştüğünü ifade eder:

Şaşırır semt-i teveccühde tereddüd eyler
Kıble-i vechini gördükde seniñ **kıble-nümā** | Ali Emîrî, k. 26/44 (Yazar 2020: 303)

¹⁹ Bu beyit, Sâib-i Tebrizî'nin (ö. 1087/1676) şu Farsça beytini akla getirmektedir: هر دم نه بی سبب دل ما رقص می کند / کز شوق کعبه قبله نما رقص می کند (Affî 1391: 1944). “Kalbimizin her an oynayışı sebepsiz değıldir. Zira Kâbe'nin şevkinden kiblenüma oynar.”

7. Diğer

Sahhâf Rüşdî'nin (ö. 1699) kıblenüma ile ilgili dikkat çekici beyitleri bulunmaktadır. Aşağıda verilen ve "Huda'nın evine rehber olduğundan beri kıblenümanın yeri cam bir saray oldu." şeklinde nesre çevrilebilecek beyti de bunlardan biridir. Şair, kıblenümanın cam içinde bulunuşunu Kâbe tarafını gösterdiği için camdan bir saraya sahip olmuş gibi hayal etmektedir. Dolayısıyla kıblenümanın önemli bir vazife yerine getirmekte olduğu ve bundan dolayı ödüllendirildiği vurgulanmıştır:

Rehber olalı semtine ol beyt-i Hudânî

Bir sırça serây oldu yeri **kıble-nümânî** | Sahhâf Rüşdî, matl. 165 (Ekici 2006: 352)

Rezmî'nin (ö. 1718-19) divanında kıblenüma ile ilgili peş peşe kayıtlı iki müfred bulunmaktadır. Bunların ilkinde kıblenüma, tek bir çivi üstünde sürekli dönüp titrer hâlde hayal edilmiştir. Bunun sebebi olarak da kaşı mihraba benzeyen sevgiliye doğru varmak gösterilmiştir. Tek çivi üzerinde dönen, pusulanın ibresidir. Her ne kadar Rezmî'nin tasavvufi bir yönü bulunmasa da (Gürbüz 2005: 13) tek çivi üzerinde dönmek sözü, talim çivisi üzerinde sema etmeyi öğrenen bir Mevlevî dervişini çağrıştırmaktadır:

Ol kaşı mihrâba doğru varmak için dâ'imâ

Yek mîh üstünde döner dıtrur durur **kıble-nümâ** | Rezmî, müfr. 62 (Gürbüz 2005: 439)

Rezmî'nin ikinci müfredinde ise kıblenüma, yol gösterici olarak nitelenmiştir. Sevgilinin mahallesine âşıklar doğruca, şaşmadan varabilsinler diye kıblenümanın aşk yoluna metal çubuklar dikerek işaret koyduğu belirtilmiştir. Esasen dikildiği söylenen mil, kıblenümanın ibresidir. Ancak buradan Kâbe güzergâhında yolculuk yapan kervanlar için geçmişte böyle işaretlemelerin yapılmış olabileceği de akla gelmektedir:

Ka'be-i küyına 'âşık râst varsunlar diyü

Râh-ı 'ışka mîl diküp itdi nişân **kıble-nümâ** | Rezmî, müfr. 63 (Gürbüz 2005: 440)

C. KIBLENÜMA İLE İLGİLİ BAZI HAYALLER

Benzetmeler, kişileştirmeler ve hüsn-i talillerden başka şairlerin kıblenümalarla ilgili geliştirdikleri birtakım hayaller bulunmaktadır. Özellikle mekânla ilgili tasavvurlarda kıblenümadan sıkça söz edildiği görülmektedir. Bu tasavvurlar arasında birbiriyle benzer nitelikler taşıyanları aşağıdaki gibi birkaç başlık altında ele almak mümkündür.

1. Sevgilinin Semtini Gösterme

Sevgilinin bulunduğu yeri göstermek, kıblenümanın aslî vazifesi olarak kabul edilir. Ümîdî Ahmed (ö. 1571), sevgilinin bulunduğu yerin haremîni kıblenümanın parmakla gösterdiğini belirtmektedir. Kıblenüma ibresinin Kâbe tarafını göstermesi, parmakla göstermek olarak hayal edilmiştir:

Turnaz harîm-i Ka'be-i küy-ı nigârumu

Barmakla gösterür ele **kıble-nümâyı** gör | Ümîdî Ahmed, g. 49/4 (Buyruk 2009: 208)

Fennî (ö. 1745) ise ay yüzlü sevgilinin hangi tarafta durduğunu, nerede bulunduğunu kıblenümadan başka gösterecek bir şey olmadığını ifade etmektedir:

Çankı cânibde karar itdüğünü ol mâhuñ

Bize kim bildürecek **kıble-nümâdan** gayrı | Fennî, g. 360/3 (Demirkazık 2009: 600)

2. Kıblenümadan Öncesi

Bazı şairler çok eski zamandan beri âşık olduklarını ve sevgiliyi gözlediklerini ifade etmek için kendilerini kıblenüma ile kıyaslamışlardır. Yahyâ Nazîm'in (ö. 1727) aşağıdaki rubaisinde

böyle bir söyleyiş söz konusudur. Şairin gönlü, kaşları mihraba benzeyen bir sevgiliyi seyrediyorken henüz kiblenümanın Kâbe yolunu bilmediği söylenmektedir. Adı geçen şairin divanının üçte biri naatlerden oluştuğu için bu rubaiyi Hz. Peygamber bağlamında anlamak da mümkündür:

Bir bezme h̄arīm oldı ki cān-ı şeydā
İtmez o h̄aremgāha güzer bād-ı şabā
Bir kaşları mihrāba gōñül nāzır iken
Bilmezdi daħi Ka'be yolın **kıble-nümā** | Yahyâ *Nazīm*, rub. 17 (Çakır 2018: 1296)

Sürûrî'nin (ö. 1813) şu beytinde de böyle bir tasavvur bulunmaktadır. Beyte göre dünyada henüz Kâbe ve kiblenüma yokken sevgilinin mahallesini gönle uykusuz gözler göstermiştir:

Cihānda Ka'be vü **kıble-nümā** icād olınmazdan
Dile küy-ı nigarı dide-i bî-h̄vāb göstermiş | Sürûrî, g. 78/4 (Batur 2002: 394)

3. Kâbe'de Kiblenümaya Gerek Olmaması

Kiblenümanın vazifesi kibleyi göstermek olduğuna göre Kâbe dâhilinde bu araca ihtiyaç kalmayacaktır. Şairler bu durumu çeşitli hayallerle dile getirmişlerdir. Beyitlerde genellikle ilk mısrada değinilen bir husus veya dile getirilen bir düşünce, ikinci mısrada Kâbe'de kiblenümaya ihtiyaç olmadığı belirtilerek pekiştirilmiş ve mısralar arasında benzerlik ilgisi kurulmuştur. Örneğin Münîrî (ö. 1520), aşağıdaki beytinde sevgilinin mahallesindeyken hilale benzeyen kaşları hata ile andığını, zira Kâbe'de kiblenümaya ihtiyaç olmayacağını bildiğini ifade etmektedir. Beyitte mahalle ile Kâbe, hilâl ebrûlar ile kiblenüma arasında benzerlik ilgisi bulunmaktadır:

Sehv ile añdum mahalleñde hilâl ebrûları
Hâcet olmaz h̄od bilürdüm Ka'bede **kıble-nümā** | Münîrî, k. 12/34 (Ersoy 2017: 65)

Derzîzâde Ulvî (ö. 1585), sevgilinin yüzündeki kaşların can gözüyle seyredilebildiğini, nitekim Kâbe'de hiç kimsenin kiblenüma kullanmayacağını dile getirir:

Çeşm-i cāndur seyr iden ebrû-yı rüy-ı dilberi
Kimse kullalmaz gōñül **kıble-nümā**yı Ka'bede | Derzîzâde 'Ulvî, g. 562/3 (Çelik ve Kılıç 2018: 510)

Benzer bir tasavvur, XVII. yüzyıl şairi Tebrizli Kavsi'de (ö. ?) de görülür. Kâbe içinde nasıl kiblenümaya ihtiyaç duyulmuyorsa sevgilinin mahallesinde de onun habercisi olan sabah rüzgârına ihtiyaç yoktur:

Küyuñda peyk-i bād-ı şabā h̄iç-kāredür
Kim Ka'be içre **kıble-nümā** h̄iç-kāredür | Kavsi, 175/1 (Çakır 2008: 635)

Şeyhülislâm Yahyâ (ö. 1644) ise bir müfredinde Kâbe karşısında bile olsa hâlâ gözünün etrafa bakındığını, can Kâbe'si olan sevgiliyi kiblenüma gibi aramaya devam ettiğini söyler:

Ka'be qarşumda da olsa gözüm etrāfa baqar
Gözler ol Ka'be-i cānı nitekim **kıble-nümā** | Şeyhülislâm *Yahyâ*, müfr. 55 (Kavruk 2001: 508)

4. Yönünü Değiştirme

Kiblenümaların bazen Kâbe istikametine doğru yönelmediği, bunun yerine sevgilinin bulunduğu tarafa doğru döndüğü hayal edilir. Bilindiği üzere Kâbe Müslümanların kiblesidir ve kibleye yönelmek, Müslüman olmanın en önemli göstergelerinden biridir. Dolayısıyla kiblenümanın Kâbe'den başka tarafa dönmesi, âdeta Müslümanlıktan yüz çevirme gibi algılanır. Çünkü kiblenümanın yöneldiği tarafta bulunan güzel, *sanem* ve *büt* gibi kelimelerle ifade edilen bir Hristiyan güzelidir. O güzelin bulunduğu taraf ise Hristiyan kiliselerince kutsal kabul edilen doğu

tarafıdır. Ümîdî Ahmed (ö. 1571), Azmîzâde Hâletî (ö. 1631) ve Bosnalı Alâeddin Sâbit'in (ö. 1712) aşağıda verilen beyitlerinde bu tasavvurları görmek mümkündür:

Ka'beden yüz çevirüp ey şanem-i hür-likâ
İşigün cânibine döndi bugün **kible-nümâ** | Ümîdî Ahmed, g. 4/1 (Buyruk 2009: 161)

Bildüm nazarı küynadur ol büt-i cânun
Yanında salîbin göricek **kible-nümânun** | Azmîzâde Hâletî, g. 399/1 (Kaya 2017: 385)

Ebruvân-ı büt-i tersâya mı iqbâl eyler
Şarka mâ'il görünür **kible-nümâ** mihrâbı | Sâbit, g. 345/3 (Karacan 1991: 527)

Fennî (ö. 1745) ise kiblenümanın yönünü şaşırması konusunda tamamen farklı bir hayale sahiptir. Sevgilinin gemiye binip rakip ile eğlenmeye başlamasıyla kendisinin pusulayı şaşırıldığını, yani ne yapacağını bilemez duruma geldiğini söylemektedir. Bu olay nedeniyle hangi tarafa döneceğini bilemeyen kiblenümayı da kendisine benzetmektedir:

Yâr keştiye binüp itse rakîb ile şafâ
Puşulayı şaşırur bencileyin **kible-nümâ** | Fennî, matl. 22 (Demirkazık 2009: 628)

5. Ayna - Kiblenüma İlgisi

Ayna, sevgilinin güzelliğini gösteren bir nesne olarak kabul edilir. Kibleyi gösterdiği için aslında mihrabı da gösteren kiblenüma ise sevgilinin mihraba benzeyen kaşlarını işaret ediyormuş gibi düşünülür. Dolayısıyla sevgilinin güzellik unsurlarından biri olan kaşlar konusunda ayna ile kiblenüma arasında ilgi kurulur. Ahmed Paşa'nın (ö. 1496-97) "*Her ne kadar ayna ve kiblenümalar sıralansa da kaşının mihrabı senin gözlerinden doğru bir şekilde görünür.*" demesine bakılırsa ayna ve kiblenümanın aynı iş için dizildiği anlaşılıyor:

Gözlerüñden görünür râst kaşuñ mihrâbı
Gerçi kim âyine [vü] **kible-nümâ**lar düzülür | Ahmed Paşa, g. 106/3 (Tarlan 1966: 191)

Revânî'nin (ö. 1523) "*Mihraba benzeyen kaşın şeklini insanlara gösterdiği için güzeller aynayı kiblenüma gibi kullandılar.*" şeklinde nesre çevrilebilecek beytinde ise aynanın kiblenüma yerine kullanılmasından söz edilmektedir:

Halka mihrâb kaşuñ şeklini gösterdüğüçün
Hüblar âyineyi **kible-nümâ** eylediler | Revânî, g. 129/4 (Avşar 2017: 251)

D. ÖVGÜ UNSURU OLARAK KULLANIMI

Kiblenüma, gerçek anlamıyla ve çoğunlukla da gerçek anlamının dışında kazandığı yeni anlamlarla bir övgü unsuru olarak kullanılmıştır. Kelime, gerçek anlamı olan "*kibleyi gösteren alet, pusula*" yanında "*rehber, kılavuz, yol gösterici*" vb. anlamlara gelecek şekilde mecazlı olarak da kullanılmıştır. Bu mecazî anlamlarıyla özellikle Hz. Peygamber'in (SAV), On İki İmam'ın, devlet ricalinin, şeyhlerin ve şairlerin övgüsünde; hatta cami yapımlarına düşürülen tarihlerde kiblenümanın zikredildiği görülür. Kiblenümanın bir övgü unsuru olarak kullanılışı ile ilgili örneklerin özellikle XVIII. ve XIX. yüzyıl şairlerine ait oluşu ayrıca dikkat çeken bir husustur.

İlk olarak Hz. Peygamber'in övüldüğü şiirlere bakıldığında onun kaşlarının ve gözlerinin kiblenümaya benzetildiği görülür. Örneğin naatleriyle meşhur XVIII. yüzyıl şairi Yahyâ Nazîm'in (ö. 1727) bir gazelindeki şu beyitte kaş-kiblenüma benzetmesi işlenmiştir. Hz. Peygamber'in kaşının, güzellik Kâbe'sinin kiblenüması olduğu söylenerek onun güzelliğine vurgu yapılmıştır:

Nola mihrâb-ı niyâz-ı dil ü cân olsa henüz
Ka'be-i hüsne kaşuñ **kible-nümâ**dır Ahmed | Yahyâ Nazîm, g. 88/2 (Çakır 2018: 672)

Hız. Peygamber, bazı övgü şiirlerinde “ümme^tin(in) kiblenüması” olarak vasıflandırılmıştır. Kadın Divan şairlerinden Leylâ Hanım’ın (ö. 1848) naat türünde yazılmış bir gazelinde böyle bir vasıflandırma söz konusudur. Âşıklarının Hız. Peygamber’in ayağının toprağı önünde secdeye kapandıkları dile getirildikten sonra “bütün ümme^tin kiblenüması” olduğı söylenerek övülür. Kiblenüma burada “rehber, yol gösterici” manasına gelecek şekilde kullanılmıştır:

Saňa ‘âşık olanlar secde eyler hâk-i pâyînda
Cemî‘-i ümmete **kible-nümâsîñ** yâ Resulallâh | *Leylâ Hanım*, g. 102/2 (Arslan 2018a: 197)

Rızâyî mahlaslı Mehmed Ali Çelebi’ye (ö. 1629-30) ait olan ve Hız. Peygamber’in övüldüğü bir kasidede ise Cebrail (AS) kiblenümaya benzetilmiştir. Hız. Peygamber’in meclisinde gökyüzü camdan bir saat, yıldızlar da o saatin kumları gibi düşünölmüş; Cebrail (AS) ise o dergâhın kiblenüması, yani kılavuzu olarak nitelenmiştir:

Bezminde çarh sâ‘at-ı mînâ nücümü rîğ
Cibrîl o âstânedede **kible-nümâyımış** | *Rızâyî*, k. 10/4 (Demirel 2005: 36)

On İki İmam’ın övüldüğü bazı şiirlerde de kiblenümanın yine “rehber, kılavuz; tâbi olunacak kimse” anlamlarına gelecek şekilde kullanıldığı görülür. XIX. yüzyılın mutasavvıf şairi Sükûtî’nin (ö. 1896) aşağıdaki beytinde böyle bir kullanım söz konusudur:

‘Askerî her mü’mine **kible-nümâdır** şüphesiz
Secdegâhımız budur ki tıtmuş cihânı şöhreti | *Sükûtî*, 197/7 (Karayığit 2019: 127)

Kiblenümanın övgü unsuru olarak kullanımına en çok kaside ve tarihlerde, devlet adamlarının methinde rastlanmaktadır. Mesela Seyyid Vehbî’nin (ö. 1736) Damad İbrahim Paşa’nın övgüsünü konu edinen kasidesindeki bir beytinde “yönelme” ilgisinden ötürü kiblenümadan söz edilmiştir. Beyitte paşanın kapısı dilek kiblesi, yani isteklerin gerçekleşmesi için başvuru olan makam olarak nitelendirilmiştir. Kiblenüma nasıl kible tarafına yönelirse halkın da dilek kiblesi olan paşanın kapısına yönelmesinin tabî olduğı belirtilmiştir:

Halk itse nola **kible-nümâ** gibi teveccüh
Dergâhına kim kible-i hâcet var içinde | *Seyyid Vehbî*, k. 51/33 (Dikmen 1991: 216)

Fahrî-i Celvetî’nin (ö. 1799) Mar’âşî Mustafa Efendi adında bir zatın vefatı üzerine kaleme aldığı tarih manzumesinde bu kişinin talebelere doğru yolu göstermede kiblenüma gibi olduğı belirtilmiştir. Dolayısıyla kiblenüma doğru yolu gösterici olarak nitelendirilmiştir:

Hak budur kim ‘ilm-ile şeh-dâne-i âfâk idi
Gösterürdi toğrı râh tıllâba çün **kible-nümâ** | *Fahrî-i Celvetî*, 224/5 (Alkan 2015: 175)

Abdî-i Karahisârî’nin (ö. 1885) Kâmil Yusuf Paşa övgüsü konulu kasidesinde yer alan bir beyitte ise kiblenüma, pusula anlamıyla birlikte “kılavuz, rehber” anlamına da gelecek şekilde kullanılmıştır. Şair, övdüğü kişiyi bilgi bakımından Eflatun ve Aristo ile karşılaştırarak onlardan üstün tutmuştur. Divan şiirinde bilgisi bakımından övülen bir kişinin benzetilebileceğı en üst şahsiyet Antik Yunan filozofu Eflatun’dur (Şentürk 2020: 28). Aynı şekilde aklı, zekâsı ve ilmiyle övölmek istenen kimsenin Eflatun’un öğrencisi olan Aristo’dan daha üstün gösterilmesi bu şiir geleneğinde sıkça başvuru olan bir yöntemdir (Şentürk 2016: 348):

Olsa bezminde Felâtün u Aristo hâzır
Anlara zâtı olur **kible-nümâ**-yı dâniş | *Abdî-i Karahisârî*, k. 9/19 (Sağlam 2011: 128)

Devlet adamları ile ilgili övgülerde olduğı gibi bazı şeyhlerin övüldüğü şiirlerde de kiblenümanın mecaz anlamı olarak kullanımına rastlanır. Örneğın Halvetî tarikatının Şa‘bâniye koluna mensup bir şair olan Şevkî İbrâhîm Efendî’nin (ö. 1879), Halvetî şeyhi Şa‘bân-ı Velî’nin övgüsünü içeren bir gazelinde kiblenüma yine mecaz anlamı olarak kullanılmıştır. Şair, övdüğü şeyhini “âşıkların kiblenüması” olarak nitelendirmiştir. Dolayısıyla bu beyitten hareketle kiblenümaya “rehber, kılavuz, yol gösterici” anlamlarıyla birlikte “mürşid” anlamını da vermek uygun olacaktır:

Şarktan garbe feyż aķar çeřm-i haķıķatle baķar

‘Ařıķlar **kıble-nümā**sı pır-i şa‘bān-ı velīdir | *řevkī* İbrāhīm Efendi, 63/5 (Tezcan 2007: 147)

Divan şairlerinin kendileriyle, şiirleriyle veya şairlikleriyle övünmesi bilinen bir husustur. Bazı şairler de etkisinde kaldıkları veya takipçisi oldukları şairleri çeşitli vesilelerle anarak överler. Örneĝin Fahrī-i Celvetī (ö. 1799) ařaĝıdaki beytinde kendisini “muhtaç kimselerin kıblenüması” olarak nitelendirmektedir. Kıblenüma ibresi nasıl titirse kendisi de ihtiyaç sahiplerinin kıblenüması, yani yol göstericisi olduĝu için öyle titremektedir. Dolayısıyla şair bu titremenin sıtma tutmasından sanılmamasını istiyor:

Olup **kıble-nümā** erbāb-ı hācāta buĝün FAĤRĪ

Anuñ-ün ditrer ol zān eyleme sıtma dutar cismüm | *Fahrī-i Celvetī*, 165/5 (Alkan 2015: 139)

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış olan Ferrī (ö. 1805) ise etkisinde kaldıĝı şairlerden biri olan Koca Rāĝıp Paşa’yı “kıble-i mazmun” sözü ile övmektedir. Kendisini ise kıblenüma olarak niteleyen şairin Paşa’yı “mazmun kıblesi” olarak yüceltmesini, onun şiirlerinin mazmunlarla dolu olduĝu şeklinde anlamak mümkündür. Ferrī her ne kadar kendisini Koca Rāĝıp Paşa takipçisi bir şair olarak görmese de kıblenüma benzetmesinden dolayı onun etkisinde kaldıĝı, ona teveccüh ettiĝi düşünülebilir:

Pey-rev olamazsaķ da eger Rāĝıp’a FERRĪ

O kıble-i maźmūn ise biz **kıble-nümā**yuz | Ferrī, g. 93/5 (Kırbyık 1994: 163)

Kıblenümanın övgü unsuru olarak kullanılmasına son olarak camilerin yapımlarına düşürülen tarih manzumelerindeki kullanımlar ilave edilebilir. Nadir de olsa bu manzumelerde benzetme yapılırken veya cami hakkında övgü içerikli sözler söylenirken kıblenümaya yer verildiĝi olur. řehdī’nin (ö. 1769) ařaĝıdaki beyti buna örnek sayılabilir. Yapımına tarih düşürülen cami, Müslümanların namaz kılacaĝı/secde edeceĝi yönün kıblenüması olarak nitelendirilmiştir. Bununla söz konusu caminin kıblesinin doĝruluĝuna, insanların burayı esas alarak kıblelerini belirlemelerine vurgu yapılmıştır. Ayrıca camide Müslümanlara rehberlik edecek doĝru bilgilerin/ilmin kazanıldıĝına işaret edildiĝi de düşünülebilir:

Budur **kıble-nümā**-yı secdegāhı ehl-i İslāmıñ

Odur řāyeste feyż-i ebed-i sāyide pıřānı | řehdī, 27/10 (Bayındır 2008: 130)

E. DİNİ-TASAVVUFİ KULLANIMLARI

Dinî-tasavvufi anlatımlarda da kıblenüma ile ilgili benzetmelerden, kişileştirmelerden, hüsn-i talillerden ve diĝer sanatlı söyleyişlerden yaygın bir biçimde istifade edilmiştir. Tasavvufun kavram, terim ve sembollerinin de eklenmesi kıblenümanın Divan şiirinde ele alındıĝı alanı genişletmiş ve zenginleştirmiştir. Dinî-tasavvufi söyleyişlerde bu alanla ilgili bazı kavram ve terimlere vurgu yapıldıĝı görülmektedir. Kıblenümanın dinî-tasavvufi anlatımlardaki görünümleri bu kavram ve terimler etrafında şu başlıklar altında ele alınabilir.

1. Havf ve Recâ

Havf, korku manasında olup Allah’ın kahrından korkarak dinde sabit olmak demektir. Bunun zıddı ise recâdır. Recâ, ümit etmeyi ifade eder ve Allah’tan ümit kesmeme anlamına gelir (Cebecioĝlu 2004: 257, 513). Arpaemînzāde Mustafâ Sāmî (ö. 1734), ârifin gönlünün Hakk’ın dergāhına yöneldiĝi zaman kıblenüma gibi havf ve recâ arasında titremelerle dolu olması gerektiĝini söylemektedir. Esasen bu hâl “*beyne’l-havfi ve’r-recâ*” tabiri ile de ifade edilmektedir. Kulun gönlünün korku ve ümit arasındaki titreyişi ile kıblenümanın Kâbe’yi gösterirken ibresinin titremesi arasında benzerlik ilgisi kurulmuştur:

Pür-raşe gerek dil vasat-i havf u recāda

Çün **kıble-nümā** dergeh-i Hakka yönelince | Sāmî, g. 111/4 (Kutlar 2004: 369)

Benzer bir tasavvuru Yozgatlı Fennî'nin (ö. 1918) aşağıdaki beytinde de görmek mümkündür. Ârifin gönlünün Cenab-ı Hakk'ın korkusuyla titremesi, kıblenümanın ibresinin her an titreyerek ileri geri hareket etmesine benzetilmiştir:

Dil-i 'ârif ihtizâz eder havf-ı Hâkla

Ki **kıble-nümâ** her laḫza lerzân gelir gider | Fennî, 118/2 (Ergin 1996: 123)

Abdünnâfi İffet Efendi (ö. 1891) de bir beytinde havf ve reca kavramlarına temas etmiştir. Ancak o, reca kavramına daha yakın durmaktadır. Şair, kıblenüma ibresinin bir süre hareket etmesi ve neticede Kâbe yönünü bulunca sabitlenmesi gibi kulun gönlünün, korkudan muzdarip olsa bile, Hakk'ın evine yönelince huzur bulacağını ifade etmektedir:

Muztarib kılsa daḫı **kıble-nümâ**-yı dili havf

Yine âsüdegehi beyt-i Ḥudâdır yâ Rab | Abdünnâfi İffet Efendi, g. 17/6 (Gündüz 2018: 402)

2. İrşat ve Mürşit

İrşat, "doğru yolu göstermek, tenvir etmek; irfan sahibi bir şeyhin tarikatte talip olan dervişleri Hakk'a iletmesi" demektir. Mürşit ise "irşad eden, hak yolunu gösteren; tarikat pîri, şeyhi" gibi anlamlara gelir (Safer Baba 1998: 142, 199). Şiirlerinde mahlas kullanmayan şairlerden biri olan Sarı Müderris Şeyh Sinan (ö. 1481) bir beytinde, doğru yönleri gösterdiği için kıblenümayı mürşide benzetmiştir. Beyitte geçen "Sırtımızı kutba dayadık." sözünün bazı çağrışımları bulunmaktadır. Cümlede geçen "kutb" kelimesi, "mıknatıslanan bir cismin iki ucundan her biri" (Ayverdi 2011: 1834) anlamıyla ele alındığında kıblenümadaki kuzey ve güney uçlar akla gelir ki şairin sırtını kutba dayaması kibleye yönelmesi anlamına gelir. Kelime, "manevi mertebelerin en yükseğinde bulunan kimse" (Ayverdi 2011: 1834) anlamıyla düşünüldüğünde ise şairin kutuptan aldığı irşatla doğru tarafa yönelmesi anlamına gelir. Beyitte doğru ve eğri kelimeleri ile kurulan tezat da ayrıca dikkat çekmektedir:

Kıble-nümâ mürşid-durur ṭoḡrı cihât ol gösterür

Ḳutba ṭayaduk ḫahrımız eğri namâz kılmayalum | Sarı Müderris Şeyh Sinan, 114/6 (Sessiz 2014: 259)

XVII. asrın önemli sufi şairlerinden biri olan Cemaleddin Mahmûd Hulvî (ö. 1653-54), olgun mürşidin sözlerini kıblenümaye benzeterek bu sözlerin kalp için kıblenüma gibi yol gösterici olduğunu ifade etmektedir:

Ḳalbe hadîdî **kıble-nümâ**dur

Mürşid-i kâmil sözünü dutdum | Hulvî, terc. 1/VI-9 (Yavuz 2012: 63)

Ahmed Vesîm'in (ö. 1790) aşağıdaki beytinde irşat ve mürşit kavramlarının yanında tahkîk ve cezbeden de söz edilmiştir. Tahkîk, "kulun hakikati bulması ve Hakk'a ermesi için olanca gücüyle çabalaması" (Yılmaz 2019: 394) demektir. Cezbe ise kulun Hak ve resul aşkıyla kendinden geçmesidir (Safer Baba 1998: 38). "Kıblenüma gibi Hakk'a erme yolunu aramaya çalış. Çünkü gönül mıknatısı, irşat için cezbe dolu bir mürşittir." şeklinde nesre çevrilebilecek beyitte kıblenümanın yön araması ve bünyesinde mıknatıs bulunması gibi hususlara temas edilmiştir:

Çalış **kıble-nümâ**veş cüst-cü-yı râh-ı taḫḫîḳa

Çü mıknâṭîs-i dildür mürşid-i pür-cezbe irşâda | Ahmed Vesîm, 242/6 (Tuğluk 2010: 231)

3. Ehl-i Hakikat, Erbâb-ı Yakîn

Hakikat ehli veya erbabı, fenâ-fillâh mertebesinden sonra bekâ-billâha eren ve iradelerini terk eden sufileri ifade etmek için kullanılan bir tanımlamadır. Yakîn erbabı ise maddi-manevi, zâhirî-bâtını bilgilerle belirli bir yetkinliğe erişmiş kimseler manasına gelir (Cebecioğlu 2004: 243, 194). Seyyid Vehbî (ö. 1736), bir beytinde Harem'in sakinleri olarak nitelendirdiği hakikat erbabının

irşada ihtiyaç duymadığını; zira Kâbe’de ikamet edenlerin kıblenümaya ihtiyacı olmadığını belirterek konuya tasavvufi bir yorum getirir:

Müstağnî-i irşād olur erbâb-ı haķîkat

Sükkân-ı Harem neyler imiş **kıble-nümāy**ı | Seyyid Vehbî, g. 262/3 (Dikmen 1991: 678)

Seyyid Vehbî bir rubaisinde de aynı gerçekten hareket eder. Bu defa kâmil kimselerin öndere, selamet yolunu bulanların kılavuza, yakîn ehlinin de delile ihtiyaçlarının olmadığını aynı husus üzerinden benzer sözlerle dile getirir:

Erbâb-ı kemâl pîşvâyı neyler

Şeh-râhı bulan râh-nümāyı neyler

Aşhâb-ı yakîn delîle muhtâc olmaz

Sükkân-ı Harem **kıble-nümāy**ı neyler | Seyyid Vehbî, rub. 8 (Dikmen 1991: 717)

Her ne kadar hakikat veya yakîn ehli kavramları kullanılmasa da Benderli Cesârî’nin (ö. 1829) aşağıdaki beytinde de Harem’de kıblenümaya gerek olmadığı hususu işlenmiştir. Şair, kalbi sürekli olarak Kâbe’de olanların doğru yoldan çıkmayacağını, dolayısıyla kıblenümaya gereksinimlerinin olmadığını ifade etmektedir:

Şol kişiniñ kalb[i] dâ’im Ka’be-i ‘ulyâdadır

Toğru yoldan çıkmaz ol **kıble-nümāy**ı n’eylesün | Benderli Cesârî, g. 614/4 (Akkuş 2010: 917)

4. Kalp

Tasavvufta önemli bir yeri olan kalbin kıblenüma ile ilgili çeşitli benzetmelere konu edildiği; özellikle temiz, saf bir kalp vurgusu yapılacağı zaman kıblenüma ile ilgi kurulduğu görülmektedir. Kıblenümanın doğru yönü göstermesi gibi temiz bir kalp de doğru yolu bulabilir. Örneğin Mesîhî’ye (ö. 1512) göre ayna gibi temiz bir kalbe sahip olmanın şartı, kıblenüma gibi daima Kâbe’ye yönelmektir. Buradan gönül aynasını parlatmanın yolunun namazdan geçtiği sonucu da çıkarılabilir:

Şâfi-dil olmağ istesen âyîne-vâr var

Yüz tüt hemîşe Ka’beye **kıble-nümā** gibi | Mesîhî, k. 21/2 (Mengi 1995: 77)

Mehmed Tâhir Selâm (ö. 1844) ise temiz bir kalbin ehil kimselerce maksat kıblesini, yani arzuların gerçekleşeceği makamı göstermek için kıblenüma niyetine kullanılacağını belirterek kalp ile kıblenüma arasında benzerlik ilgisi kurmaktadır:

Gösterür kıble-i maķşûdını kalb-i şâfî

Κullanur ehli olan **kıble-nümā** niyyetine | Tâhir Selâm, g. 103/6 (Kazan Nas 2019: 148)

5. Asa

Asa, *değnek*, *baston* anlamına gelen Arapça bir kelimedir. Hz. Mûsâ’nın mucizelerinden biridir. Ayrıca asa taşımak Peygamberimizin bir sünnetidir (Cebecioğlu 2004: 62). Özellikle de yolculuk esnasında olmak üzere yanında asa bulundurmak sufilikte bir gelenektir (Uludağ 2005: 45). Bir kısım kıblenümalarda bulunan ve açılır kapanır özelliğe sahip metal mil ile asa arasında şekilsel benzerliğe temas eden bazı beyitler bulunmaktadır. Örneğin Gelibolulu Âlî’nin (ö. 1600) “*Marifet Kâbe’sinin yoluna asayı dikmiş. Maksat kıblenüması işte böyle şaşkındır.*” şeklinde nesre çevrilebilecek beytinde kıblenüma milini açmak ile asa dikmek arasında benzerlik ilgisi kurulmuştur.²⁰

²⁰ Bu beyit “Kişileştirme ve Hüsn-i Taliller” başlığı altındaki son maddede ele alınan ve Rezmî’ye ait olan müfredle bir açıdan benzerlik taşımaktadır. Söz konusu müfred şöyledir: *Ka’be-i küyına ‘âşık râst varsunlar diyü / Râh-ı ‘ışka mîl diküp itdi nişân kıble-nümā* (Gürbüz 2005: 440). G. Âlî’nin beyti de geçmişte Kâbe güzergâhında yolculuk yapan kervanlar için yol üzerinde birtakım işaretlemelerin yapılmış olabileceğini akla getirmektedir.

Ma'rifet Ka'besi yolına 'aşâyı dikmiş
Şöyle ser-geşte durur **kıble-nümā**-yı maşşūd | Gelibolulu *Âlî*, terc. 5/IV-2 (Aksoyak 2018: 488)

Benzer bir tasavvura Seyyid Vehbî'nin (ö. 1736) bir naatinde de rastlanmaktadır. Onun Hz. Peygamber'i övmek için söylediği "*Asa, senin aşk tekkenin müridinin elinde kıblenüma gibi maksat Kâbe'sinin kılavuzu olur.*" cümlesinde asa, yol gösterici olmak bakımından kıblenümaya benzetilmiştir. Asa ile kıblenüma mili arasındaki benzerlik ilgisi bu beyitte de bulunmaktadır:

Mürîd-i tekye-i 'aşkuñ mişâl-i **kıble-nümā**
Delîl-i Ka'be-i maşşūd olur elinde 'aşā | Seyyid *Vehbî*, na't 4/1 (Dikmen 1991: 6)

6. Fakr u Fenâ

Yoksulluk manasına gelen fakr, manevi bakımdan yolculuk eden kimsenin kendini daima Allah'a muhtaç bilmesi, Allah'tan başka hiçbir şeye ihtiyacı olmadığını farkına varmasıdır (Uludağ 2005: 131). Fenâ ise yokluk, mahvolmak demek olup kulan beşeriyetinin Hakk'ın varlığında sona ermesidir (Seccâdî 2007: 149). Azmîzâde Hâletî'nin (ö. 1631) "*Kıblenümamız her ne kadar biraz başıboş dolandıysa da sonunda yoksulluk ve yokluk köşesine yöneldi.*" dediği beytinde kıblenüma, gönül yerine kullanılmış olmalıdır. Kıblenüma ibresinin bir müddet sağa sola dönüp sonra kible tarafına yönelmesi gibi şair de gönlünün başıboş dolandığını ve sonunda fakr u fenâ köşesine yöneldiğini ifade etmektedir. Beyitte geçen zaviye kelimesi, aç anlamına da gelmektedir ki bu anlamıyla pusulayla ilgilidir. "*Yönelmek*" manasına gelen *doğrulamak*, aynı zamanda açılır kapanır özellikteki kıblenüma miline işaret etmektedir. "*Döndü yürüdü*" ibaresi ise bir pergeli akla getirmektedir:

Togruldı hele zâviye-i fakr u fenâya
Döndü yürüdü gerçi biraz **kıble-nümā**muz | Azmîzâde *Hâletî*, g. 302/3 (Kaya 2017: 348)

7. Peymane, Mest

Büyük içki kadehi manasına gelen peyman, mürşidin kalbi veya sözlerini karşılayacak biçimde de kullanılır (Şimşek 2017: 278). *Mest* ise aşkın, âşık olanın bütün varlığına hâkim olması, iliklerine işlemesi demektir (Uludağ 2005: 245). Yakın dönem şairlerinden Edîb Harâbî'nin (ö. 1917) "*Kadeh, mana kiblesini gösterir. Sen Hudâ âşığının kıblenümasını bil(e)mezsin.*" şeklinde nesre çevrilebilecek beytinde peyman, kıblenümaya benzetilmiştir. Dolayısıyla mürşidin kalbi veya sözleri, mana kiblesini gösterdiği için kıblenüma gibi düşünülmüştür:

Peymâne eder kıble-i ma'nâyı irâ'e
Sen mest-i Hudâ **kıble-nümā**sın ne bilirsün | Edîb *Harâbî*, 63/5 (Balaban 2017: 94)

8. Teveccüh

Rabıta yoluyla gönlünü bağlama, kalben Hakk'a ve mürşide yönelme (Ayverdi 2011: 3190) gibi anlamlara gelen teveccüh kavramını Moralı Azîz'in (ö. 1739) şu beytinde geçen "*Hakk'a dönmek*" sözünde görmek mümkündür. Şair, gönlü demirden bile olsa herkesin elbette Hakk'a yöneleceğini, bu nüktenin kıblenümanın hâliinden açıkça anlaşılacağını ifade etmektedir. *Âhen-dil* tamlaması ile katı yürekli insanların yanı sıra kıblenümanın metal ibresi de kastedilmektedir. Metal bir mile sahip olan kıblenümanın kibleye yönelmesi gibi katı yürekli insanların da Hakk'a teveccüh edecekleri ifade edilmektedir:

Elbette döner Hakk'a her âhen-dil olanlar
Bu nükte müberhen mi değil **kıble-nümā**dan | Moralı *Azîz*, 167/3 (Taymaz 2018: 202)

9. Kurb

Kurb kavramı, tasavvufi olarak Allah'a yakın olma durumunu ifade eder. Kazasker Mekkî'nin (ö. 1910) aşağıdaki beytinde geçen tekarrüb kelimesi bu anlamda değerlendirilebilir. Beyitte kiblenümanın Kâbe'yi göstermesi, o kutsal mekâna yakınlığın bir göstergesi olarak düşünülmüştür. Benzer şekilde Cenab-ı Hakk'a yakın olma niyetinin de ona yaklaşmanın bir göstergesi olup neticede maksada ulaştıracağı ifade edilmiştir:

Elbet Hüdâya kaçd-ı tekarrüb kemâl olur
Kible-nümâ ki Beyt-i Mu'allâyı gösterir | Kazasker *Mekkî*, g. 32/3 (Aktaş 2020: 575)

10. Temkîn

Temkin kavramı, "manevi hal ve makamları geçip kemâle ererek karar bulma" (Ayverdi 2011: 3148) manasına gelir. Edirneli Kâmî (ö. 1724), maşukun Kâbe'ye benzeyen semtini temkin mazharı olarak nitelemektedir. Şair bu semte erişmek için, yani temkin elde etmek için kiblenümayı harekete geçirdiğini ifade etmektedir:

Olinca mazhar-ı temkîn semt-i Ka'be-i küyuñ
 Dil-i **kible-nümâ**-yı muztarib-etvârı ditretüdüm | Edirneli *Kâmî*, g. 139/3 (Erişen Yazıcı 2017: 240)

11. Aşk

Tasavvufta aşk, Hak yoluna giren kimseyi Allah'a ulaştıran en kısa yol olarak nitelendirilmektedir (Ayverdi 2011: 200). Âgâh'ın (ö. 1728) bir rubaisinde aşk bu anlamda kullanılarak kiblenümaya benzetilmiştir. "Eğer aşk sana kiblenüma olursa gölgen de ayağına düşüp seccade olur." denilerek aşk kelimesine kılavuz anlamı yüklenmiştir:

Ârif o kadar riyâdan âzâde olur
 Reng-i ruh-ı zerdden bile sâde olur
 Ger 'aşk sana **kible-nümâ**dur Âgâh
 Sâyen de düşüp pâyüne seccâde olur | Âgâh, rub. 6 (Akpınar 2017: 297)

F. KIBLENÜMA VASFINDA BİR GAZEL

Gelibolulu Âlî'nin (ö. 1600) bütün beyitlerinde kiblenümanın işlendiği yek-âhenk bir gazeli bulunmaktadır. Esasen bu gazel, yek-âhenk olmasının yanı sıra yek-âvâz bir gazeldir. Müstakil olarak kiblenümayı konu edinen böyle bir şiirin bulunması, bu aletin kültürel bir öge olarak şairlerce önemsendiğini göstermesi açısından önemlidir. Söz konusu gazel ve nesre çevirisi şöyledir:

Görüş ser-i küyın meger ol Ka'be-i cânuñ
 Göz kıpduğı var ise odur **kible-nümâ**nuñ

Meğer o can Kâbe'sinin [sevgilinin] sokağının başını görmüş. Kiblenüma (eğer) göz kırpyorsa bu sebeptendir.

Gösterdi kapuñ Ka'be'sini ehl-i şafâya
 Lâyık yirini sırça serây itseler anuñ

Senin kapının Kâbe'sini [Kâbe'ye benzeyen kapını] (kiblenüma) safa ehline gösterdi. Onun yerini camdan saray hâline getirselere layıktır.

Ser-geştelik eyler dün ü gün gözleri segrür
 Seyr ide gibi rüyını ol rûh-ı revânuñ

Gece gündüz şaşkın şaşkın dolandır, gözleri seğrir. O yürüyen ruhun [sevgilinin] yüzünü seyretmiş gibi görünüyor.

Döndü yürüdü dâ'iresin niteki pergâr
Çerhine toğındı sezerin devr-i zemânuñ

Dairesini pergel gibi döndü yürüdü [Kendi etrafında pergel gibi dönüp durdu]. Zamanın dönüşünün çarkına dokunduğunu seziyorum.

Erbâb-ı suhan Ka'be şanur küyüñü 'ÂLÎ

Vaşfında bu şi'rüñ görelî kıble-nümânuñ | Gelibolulu Âlî, g. 750 (Aksoyak 2018: 869-70)

(Ey) Âlî, söz ehli kimseler (senin) kiblenüma vasfındaki [kiblenümayı anlatan] bu şiirini gördüklerinden beri mahalleri Kâbe sanırlar.

Sonuç

Bu çalışmayla maddi kültür öğelerinden biri olan ve eski zamanlarda insanların günlük yaşamında belli bir yeri bulunan kiblenümaların Divan şiirine yansımaları tespit edilmeye çalışılmıştır. Kiblenümanın şiirde "kıble gösteren alet, pusula" anlamının yanı sıra mecazen "rehber, kılavuz, yol gösterici, müşid" gibi anlamlara da gelecek şekilde özellikle benzetme, kişileştirme ve hüsn-i talil gibi edebî sanatlarla yaygın biçimde kullanıldığı görülmüştür. Ayrıca bu araçların kısımları ve çalışma özellikleri üzerine şairlerin çeşitli hayaller geliştirdikleri, kelimenin dinî-tasavvufi anlamlar ifade edecek biçimde de sıkça kullanıldığı belirlenmiştir.

Müslümanların dinî yaşantısının en önemli esaslarından olan namazla ilgili bir aracın şairlerce bu denli kullanılması, somuttan soyuta anlam katmanlaşması ve zenginleşmesinin bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Böylece kiblenüma alelade maddi bir araç olmanın ötesinde şairlerin düşünce ve hayal dünyasının da bir parçası hâline gelmiştir.

Kiblenümanın Divan şiirinde kullanımına bakıldığında XV. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar hemen her dönemin şairlerinin şiirlerinde yer bulduğu, özellikle son dönemlere doğru daha çok bilinir ve kullanılır hâle geldiği anlaşılmaktadır. Kiblenüma sözünün geçtiği en eski divanlar İvaz Paşa Oğlu Atâyî (ö. 1437), Sarı Müderris Şeyh Sinan (ö. 1481), Cem Sa'dî'si (ö. 1492-93), Cem Sultan (ö. 1495), Ahmed Paşa (ö. 1495-96), Hamdullah Hamdî (ö. 1503), Necâtî Bey (ö. 1509) ve Mihri Hâtun (ö. 1514) gibi şairlerin divanlarıdır. En çok geçtiği divanlar ise Garâmî, Gelibolulu Âlî, Sahhâf Rüşdî, Ümîdî Ahmed, Yahyâ Nazîm ve Seyyid Vehbî'nin divanlarıdır. Özellikle Garâmî ve Sahhâf Rüşdî kiblenümayla ilgili dikkat çekici hayaller geliştirmişlerdir.

Kiblenümaların çeşitli kalem işleri ve tasvirlerle süslenmiş biçimde imal edilmeleri kültürel bir madde olarak değerli oldukları anlamına gelmektedir. Divan şairlerinin bu çok özel ve kıymetli nesnelere üzerine geliştirdikleri hayaller ise en az maddi değerleri kadar kültür tarihimiz ve edebiyatımız açısından önem taşımaktadır.

Kaynakça

- ACAR, M. Şinasi (2011), *Osmanlı'da Günlük Yaşam Nesnelere*, İstanbul: YEM Yayın.
- AFİFÎ, Rahîm (1391), *Ferheng-nâme-i Şi'rî*, (3. Cilt), Tehrân: Sirûş.
- AHTERÎ MUSTAFA (2017), *Ahterî-yi Kebir* (haz. Ahmet Kırkkılıç ve Yusuf Sancak), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AKGÜL, Ahmet (2011), *Abdullah Sıdkî Dîvanı (İnceleme, Metin, Dizin)*, Yüksek Lisans Tezi, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi.
- AKKUŞ, Yasemin (2010), *Benderli Cesârî'nin (Ölüm: 1829) Dîvânı ve Dîvânçesi (İnceleme-Tenkitli Metin)*, Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- AKPINAR, Şerife (2017), *Âgâh ve Dîvânı* (e-kitap), Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-195642/agah-divani.html> (03.01.2018).

- AKSOYAK, İsmail Hakkı (2018), *Gelibolulu Mustafa Âlî Dîvânı* (e-kitap), Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-208602/gelibolulu-mustafa-ali-divani.html> (10.10.2018).
- AKTAŞ, Mutlu Muhammet (2020), *Kazasker Mekkî Divanı (İnceleme-Tahlil-Metin)*, Doktora Tezi, Giresun: Giresun Üniversitesi.
- ALBAYRAK, Çağdaş (2009), *Ağazâde 'Örfî Divânı (Transkripsiyonlu Metin Aktarımı)*, Yüksek Lisans Tezi, Edirne: Trakya Üniversitesi.
- ALBUKHARY, Syed Mokhtar (2018), The Making of the Albukhary Foundation Gallery of the Islamic World, https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1921-0625-1 (24.08.2022).
- ALİ SEYDÎ (2019), *Defter-i Galatât* (haz. Rabia Şenay Şişman), İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları.
- ALKAN, Ahmet (2015), *Fahrî-i Celveti: Hayatı, Eserleri ve Divanının Tenkitli Metni*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- ALKAN, Serhan (1993), *Şeyh Mustafa Zekâyî'nin Hayatı, Edebî Kişiliği, Divan'ı (İnceleme-Tenkidli Metin)*, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- AMBROS, Edith (1982), *The Lyrics of Me'ali, an Ottoman Poet of the 16th Century*, Berlin: Klaus Schwarz Verlag.
- ARSLAN, Mehmet (2018a), *Leylâ Hanım Divanı* (e-kitap), Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-215361/leyla-hanim-divani.html> (20.08.2021).
- ARSLAN, Mehmet (2018b), *Mihri Hâtun Divânı* (e-kitap), Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-208575/mihri-hatun-divani.html> (10.10.2018).
- ARSLAN, Mehmet (2018c), *Şeref Hanım Dîvânı* (e-kitap), Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-215362/seref-hanim-divani.html> (24.03.2021).
- ARSLAN, Mustafa (2020), *Muhyî Dîvânı* (e-kitap), Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-277417/muhyi-divani.html> (01.01.2021).
- ARSLAN, Ömer (2013), *Ubeydî Dîvânı (Metin ve İnceleme)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- ASLAN, Üzeyir (2016), *İvaz Paşa Oğlu Atayi (ö. 1437) Divanı*, İstanbul: Kriter Yayınevi.
- AVŞAR, Ziya (2017), *Revânî Dîvânı* (e-kitap), Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-196374/revani-divani.html> (03.01.2018).
- AYDEMİR, Yaşar (2000), *Behiştî Dîvânı*, Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- AYDIN, Abdullah (2009), *Hanyalı Nûrî Osmân ve Dîvânı*, Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi.
- AYDIN, Gamze (2017), "Dîvân Şairinin Dünyasına Zamanın Kadranından Bakmak: Bosnalı Sâbit'in Eserlerinde Saat Çeşitleri ve Koyun Saatinin Gizemi", *LITTERA TURCA Journal of Turkish Language and Literature*, 3/1, 8-23. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/littera/issue/27887/288018> (28.03.2022).
- AYPAY, A. İrfan (1992), *Nahifî Süleyman Efendi (Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Divanı'nın Tenkitli Metni)*, Doktora Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi.
- AYVERDİ, İlhan (2011), *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, (Cilt 1-2-3), İstanbul: Kubbealtı Yayınları.
- BALABAN, Yıldız (2017), *Edib Harâbî Divanı (Karşılaştırmalı Metin)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi.
- BARDAKÇI, Murat (2000), Kibleyi Gösteren Kiblenümler, <https://www.hurriyet.com.tr/murat-bardakci-kibleyi-gosteren-kiblenumlar-39201716> (28.03.2022).
- BAŞPINAR, Fatih (2013), *Garâmî Dîvân İnceleme-Metin*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- BATUR, Atilla (2002), *Süruri Divanı*, Doktora Tezi, Malatya: İnönü Üniversitesi.
- BAYINDIR, Şeyda (2008), *Şehdî Divanı*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi.
- BEDESTANİ, Ayşe (2018), *XVI. Yüzyıl Şairi Ahdî-i Bağdâdî Dîvânı*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi.

- BİLGE, Sadık Müfit (2015), "15.-18. Yüzyıllarda İstanbul ve Kafkasya İskeleleri Arasında Deniz Ticareti: Tâcirler, Gemiciler, Köylüler", III. Uluslararası Osmanlı İstanbulu Sempozyumu Bildirileri (ed. Feridun M. Emecen vd.), İstanbul: İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Yayınları.
- BİLKAN, Ali Fuat (1997), *Nâbî Dîvânı*, (2. Cilt), İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- BUYRUK, İbrahim Ethem (2009), *Ümîdî Ahmet Dîvânı (İnceleme-Metin-Özel Adlar Dizini)*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- BÜLBÜL, Tuncay (2004), *Cem Sultan'ın Türkçe Divanı'ndan Gazel Şerhleri*, Yüksek Lisans Tezi, Denizli: Pamukkale Üniversitesi.
- BÜYÜKTOSUNOĞLU, Mahmut (1991), *Sahib Dede (Hayâtı, Edebî Kişiliği ve Dîvânı'nın Tenkîdli Metni)*, Yüksek Lisans Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi.
- CEBECİOĞLU, Ethem (2004), *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, İstanbul: Anka Yayınları.
- ÇAĞBAYIR, Yaşar (2017), *Ötüken Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- ÇAKIR, Mustafa Sefa (2018), *Yahyâ Nazîm Divanı (İnceleme-Tenkitletli Metin)*, Doktora Tezi, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi.
- ÇAKIR, Mümine (2008), *Kavsî, Hayatı, Edebî Kişiliği ve Dîvânı (İnceleme-Tenkitletli Metin-Dizin)*, Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmed (1977), *Yahyâ Bey Dîvanı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmed ve M. Ali Tanyeri (1987), *Zatî Divanı Gazeller Kısmı III. Cild*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmed ve M. Ali Tanyeri (1989), *Üsküblü İshâk Çelebi Dîvanı*, İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları.
- ÇELİK, Büşra ve Muzaffer Kılıç (2018), *Derzi-zâde 'Ulûvî Dîvânı*, İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları.
- ÇIPAN, Mustafa (2003), *Fasih Divanı İnceleme-Tenkitletli Metin*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- DEHKHODÂ, Ali Ekber (1998), *Loghatnâme (Encyclopedic Dictionary)* (eds. M. Mo'in & J. Shadidi), (vol. 11), Tehran: Tehran University Publication.
- DEMİREL, H. Gamze (2005), *Belîğ Mehmed Emîn Dîvânı*, Doktora Tezi, Elazığ: Fırat Üniversitesi.
- DEMİREL, Mustafa (2005), *Mehmed Ali Çelebi (Rizâyî) Dîvân Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- DEMİRKAZIK, Hacı İbrahim (2009), *18. yy Şairi Mustafa Fennî Dîvânı (İnceleme-Tenkitletli Metin-Dizin)*, Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- DİKMEN, Hamit (1991), *Seyyid Vehbî ve Divanının Karşılaştırmalı Metni*, Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi.
- DOĞAN, Muhammet Nur (1997), *Şeyhülislâm Es'ad Efendi ve Divanının Tenkitletli Metni*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- DOKTOR HÜSEYİN REMZÎ (2018), *Lügat-i Remzî (haz. Ali Birinci)*, (2. Cilt), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- EKİCİ, Hatice (2006), *Sahhâf Rüşdî ve Divanı'nın Tenkitletli Metni*, Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi.
- ENVERÎ, Hasen (1381), *Ferheng-i Bozorg-i Sohen*, (6. Cilt), Tehran: İntişârât-i Sohen.
- ERGİN, Ali Şakir (1996), *Yozgatlı Mehmed Said Fennî Dîvanı*, Ankara.
- ERİŞEN YAZICI, Gülgün (2017), *Edirneli Kâmî ve Dîvânı (e-kitap)*, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-195832/kami-divani.html> (03.01.2018).
- ERSOY, Ersen (2017), *II. Bayezit Devri Şairlerinden Münîrî ve Dîvânı (İnceleme-Metin)* (e-kitap), Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- ERSOYLU, İ. Halil (2013), *Cem Sultan'ın Türkçe Divanı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GIYNAŞ, Kâmil Ali (2014), *Pervâne Bey Mecmuası*, (1. Cilt), İstanbul: Akademik Kitaplar.

- GÖKALP, Halûk (2001), *Fasîhî Divanı (İnceleme-Metin)*, Yüksek Lisans Tezi, Adana: Çukurova Üniversitesi.
- GÖKYAY, Orhan Şaik (1996), *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi 1. Kitap*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- GÜLER, Mehmet (2009), *Halil Nuri Divanı Edisyon-Kritik-İnceleme*, Yüksek Lisans Tezi, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi.
- GÜNDOĞDU, Mehmed Kemal (1997), *Müştak Baba (Dîvân)*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- GÜNDÜZ, Emrah (2018), *Abdünnâfi İffet Efendi ve Divanı (İnceleme-Metin)*, Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- GÜRBÜZ, Mehmet (2005), *Rezmî Divanı (İnceleme-Metin)*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi.
- İPEKTEN, Halûk (2019), *Nâ'îlî-Kadîm Dîvân (e-kitap)*, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-247199/naili-i-kadim-divani.html> (07.12.2019).
- İSPİR, Meheddin (2017), "Divan Şiirinde Sevgili-Kible-Kâbe İlişkisi İçinde Oluşturulan Anlam Unsurları", *Atatürk Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları: Makaleler* (ed. Lokman Turan ve Oğuzhan Sevim), Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- KAHRAMAN, Seyit Ali, Yücel Dağlı ve Robert Dankoff (2007), *Evlîya Çelebi Seyahatnamesi 10. Kitap*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- KALYON, Abuzer (2011), *Peştelî Hisâlî Metâlî'ü'n-Nezâ'ir (II. Cilt) İnceleme-Metin*, Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi.
- KANÇAL-FERRARI, Nicola ve Ayşe Taşkent (2016), *Tasvir Teori ve Pratik Arasında İslam Görsel Kültürü*, İstanbul: Klasik Yayınları.
- KARACAN, Turgut (1991), *Bosnalı Alaeddin Sabit Divan*, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları.
- KARAYİĞİT, Atiye Buket (2019), *Divan-ı Sükuti (Metin-İnceleme-Dizin)*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi.
- KAVRUK, Hasan (2001), *Şeyhülislâm Yahyâ Divânı*, Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- KAYA, Bayram Ali (2017), *Azmizâde Hâletî Dîvânı (e-kitap)*, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-196456/azmizade-haleti-divani.html> (03.01.2018)
- KAYABAŞI, Ayfer (1995), *Sârbân Ahmed Dîvânı (İnceleme-Metin)*, Yüksek Lisans Tezi, Malatya: İnönü Üniversitesi.
- KAZAN NAS, Şevkiye (2019), *Tâhir Selâm Divanı*, Konya: Palet Yayınları.
- KESKİN, Mahir Selim (2019), *Deroiş Selîm Sırrî Dîvânı (İnceleme-Metin-Diliçi Çeviri-Dizin-Tıpkıbasım)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi.
- KILIÇ, Filiz (2017), *Âşık Çelebi Dîvânı (e-kitap)*, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-195827/asik-celebi-divani.html> (03.01.2018).
- KIRBIYIK, Mehmet (1994), *Ferrî Mehmed Hayatı, Eserleri ve Dîvânının Tenkîdli Metni*, Yüksek Lisans Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi.
- KÖKSAL, Mehmet Fatih (2017), *Mecma'ü'n-Nezâ'ir (e-kitap)*, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-195954/mecmaun-nezair-edirneli-nazmi.html> (03.01.2018).
- KUŞOĞLU, M. Zeki (2006), *Resimli Ansiklopedik Kuyumculuk ve Maden Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- KUTLAR, Fatma Sabiha (2004), *Arpaemînzâde Mustafâ Sâmi Dîvân*, Ankara.
- KÜÇÜK, Sabahattin (1994), *Bâkî Dîvânı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MEHMED SALÂHÎ (2019), *Kâmûs-ı Osmânî (haz. Ali Birinci), (2. Cilt)*, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- MEMİŞ, Nuray (2008), *Ferdî Abdullah Efendi ve Divanı (İnceleme-Metin)*, Yüksek Lisans Tezi, Manisa: Celal Bayar Üniversitesi.
- MENĞİ, Mine (1995), *Mesîhî Dîvânı*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

- MERT, Aslı (2012), *Nâkâm Divanı (İnceleme-Tenkitli Metin)*, Yüksek Lisans Tezi, Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi.
- MU'İN, Mohammed (1381), *Ferheng-i Mu'în*, (2. Cilt), Tehran: İntişârât-ı Adenâ.
- MUALLİM NACİ (1995), *Lugat-ı Naci*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- MÜTERCİM ÂSİM EFENDİ (2014), *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi* (haz. Mustafa Koç ve Eyyüp Tanrıverdi), (5. Cilt), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- NEFİSÎ, Ali Ekber (1355), *Ferheng-i Nefsî*, (4. Cilt), Tehran: Kitâbfurûşî-yi Hayyâm.
- ONAY, Ahmet Talat (2000), *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı* (haz. Cemal Kurnaz), Ankara: Akçağ Yayınları.
- ÖNDER, Mehmet (1998), *Antika ve Eski Eserler Kılavuzu*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- ÖZDEMİR, Kemal (1993), *Osmanlı'dan Günümüze Saatler*, İstanbul: TYT Bank Yayınları.
- ÖZEROL, Nazmi (2010), *Şeyhülislâm Yahyâ Tevfik Efendi ve Türkçe Şiirleri İnceleme-Karşılaştırmalı Metin*, Doktora Tezi, Malatya: İnönü Üniversitesi.
- ÖZTÜRK, Yılmaz (2006), *17. Yüzyıl Şairlerinden Dimetokalı Vahdetî'nin Divan'ının Tenkitli Metni*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi.
- ÖZYAŞAMIŞ ŞAKAR, Sezen (2021), *Eski Türkiye Türkçesinin Deyimler Sözlüğü*, İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları.
- ÖZYILDIRIM, Ali Emre (1999), *Hamdullah Hamdî ve Divanı*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- PAKALIN, M. Zeki (2004), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, (2. Cilt), İstanbul: MEB Yayınları.
- PALA, İskender (2003), *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, İstanbul: L&M Yayıncılık.
- QIBLAH COMPASS - SCI 275 (t.y.), <https://www.khalilicollections.org> (24.08.2022).
- REDHOUSE, James W. (2006), *A Turkish and English Lexicon*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- SAFER BABA (1998), *Tasavvuf Terimleri*, İstanbul: Heten Keten Yayınları.
- SAĞLAM, Hacer (2011), *Abdî-i Karahisârî ve Divanı*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi.
- SARAÇ, M. A. Yekta (2021), *Kemal Paşazade Divan ve Diğer Şiirler*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- SECCÂDÎ, Seyyid Cafer (2007), *Tasavvuf ve İrfan Terimleri Sözlüğü* (çev. Hakkı Uygur), İstanbul: Ensar Neşriyat.
- SERDAROĞLU COŞKUN, Vildan (2017), *Zati Divanı'na Göre 16. Yüzyılda Sosyal Hayat*, İstanbul: Erdem Yayınları.
- SESSİZ, Emre (2014), *Sarı Müderris Şeyh Sinan ve Divanı İnceleme-Metin-Dizin*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- STEINGASS, Francis Joseph (2005), *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- ŞAHİN ÖZTAŞ, Esmâ (2022), *Bâkî Dîvânı'nda Osmanlı Toplum Hayatı*, İstanbul: Yelkenli Yayınevi.
- ŞEMSEDDİN SAMÎ (2020), *Kâmûs-ı Türkî*, (haz. Hidayet Duyar ve Mevlüt Gülmez), Konya: Palet Yayınları.
- ŞEN, Hüseyin (2015), "Dünyanın İlk Kible Pusulalarından Kiblenüma", *Yedikta*, 87, 58-62.
- ŞENTÜRK, Ahmet Atilla (2016), *Osmanlı Şiiri Kılavuzu 1*, İstanbul: OSEDAM.
- ŞENTÜRK, Ahmet Atilla (2020), *Osmanlı Şiiri Kılavuzu 4*, İstanbul: OSEDAM.
- ŞENTÜRK, Ahmet Atilla (2021), *Osmanlı Şiiri Kılavuzu 5*, İstanbul: OSEDAM.
- ŞEYHÜLİSLAM ESAD MEHMED EFENDİ (1999), *Lehçetü'l-Lugat* (haz. H. Ahmet Kırkkılıç), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ŞİMŞEK, Selami (2017), *Tasavvuf Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Litera Yayıncılık.
- ŞİMŞEK, Selda (2016), *Füyûzât-ı Mıknatısiyye Metin İnceleme Dizin*, Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli: Kırklareli Üniversitesi.

- TALAN DEMİRCİ, Jale (1994), *Kişverî Dîvânı (İnceleme-Metin-İndeks)*, Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi.
- TARLAN, Ali Nihad (1966), *Ahmed Paşa Divanı*, İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- TARLAN, Ali Nihad (1997), *Necâtî Beg Divanı*, İstanbul: MEB Yayınları.
- TAŞ, Hakan (2008), *Vusûlî Dîvan [İnceleme-Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizin]*, Konya: Gençlik Kitabevi.
- TAYMAZ, Celalettin (2018), *Moralî Azîz Dîvânı (Tenkitli Metin-İnceleme)*, Yüksek Lisans Tezi, Giresun: Giresun Üniversitesi.
- TDK-Türk Dil Kurumu (2009), *Tarama Sözlüğü* (haz. Ömer Asım Aksoy ve Dehri Dilçin), (3. Cilt), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEKELİ, Gönül (2022), "Kiblenüma" in "Discover Islamic Art", Museum With No Frontiers, https://islamicart.museumwnf.org/database_item.php?id=object;ISL;tr;Mus01;41;tr (24.08.2022).
- TEZCAN, Esmâ (2007), *Şevkî İbrahim Efendi Dîvânı (İnceleme-Transkripsiyonlu Metin)*, Yüksek Lisans Tezi, Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi.
- TIETZE, Andreas (2016), *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugati*, (4. Cilt), Ankara: TÜBA Yayınları.
- TOMAR, Erdal Zeki (2011), *Anadolu Muvakkithaneleri*, Yüksek Lisans Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi.
- TUĞLUK, İbrahim Halil (2010), *Ahmed Vesîm Dîvânı (İnceleme-Metin)*, Erzurum: Salkımsöğüt Yayınevi.
- TULUM, Mertol ve M. Ali Tanyeri (1977), *Ne'î Divan*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- TUNÇ, Tülay (2018), *Niyâzî Dîvânçesi (İnceleme-Metin)*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- ULUDAĞ, Süleyman (2005), *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- UNAT, Yavuz (2022), "Kible Tayini", *TDV İslam Ansiklopedisi*, (25. Cilt), Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 368-369.
- UZUN, Süreyya (2011), *Üsküdarlı Aşkî Divanı Tenkitli Metin, Nesre Çeviri ve 16. yy. Osmanlı Hayatının Divandaki Yansımaları*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- ÜST, Sibel (2012), *Edirneli Nazmî Dîvânı (İnceleme-Metin)* (e-kitap), Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-206284/edirneli-nazmi-divani.html> (02.12.2014).
- WENSINCK, Areat Jan (2001), "Kible", *MEB İslam Ansiklopedisi*, (6. Cilt), Eskişehir: MEB Devlet Kitapları, 666-668.
- YAVUZ, Kemal ve Orhan Yavuz (2016), *Muhibbî Dîvânı*, (2. Cilt), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- YAVUZ, Selin (2019), *Eskicumalı Hamîd Divanı (İnceleme-Metin)*, Yüksek Lisans Tezi, Edirne: Trakya Üniversitesi.
- YAVUZ, Sevgi (2012), *Cemaleddin Mahmud Hulûî Divanı (Metin-İnceleme)*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- YAZAR, Sadık (2020), *Ali Emîrî Dîvânı*, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi (2021), *Hak Dini Kur'an Dili* (haz. Asım Cüneyd Köksal ve Murat Kaya), (1. Cilt), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- YEKBAŞ, Hakan (2020), *Sehî Bey Dîvânı* (e-kitap), Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları. <https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-273692/sehi-bey-divani.html> (01.01.2021).
- YILMAZ, H. Kâmil (2019), *el-Lüma' İslam Tasavvufu*, İstanbul: Erkam Yayınları.
- ZÜLFE, Ömer (2011), *Şiirin İzinde Sözü'nün Gölgesinde*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- ZÜLFE, Ömer (2016), *Hecrî Dîvân (İnceleme-Metin-Çeviri-Dizin)*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.